

Câbir b. Zeyd ve İbâdî Fıkıhındaki Yeri*

Ahmet Faruk GÖKSÜN

Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Arş. Gör., Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Anabilim Dalı
Res. Assist., Kocaeli University Faculty of Theology Department of Islamic Law
Kocaeli/TÜRKİYE

ahmetfarukgoksun@gmail.com | orcid.org/0000-0003-0107-0492

Özet

Hicrî ilk asırda doğan ve aynı asırda vefat eden Câbir b. Zeyd (ö. 93/711-12), tâbîin âlimleri içerisinde önemli bir konuma sahiptir. Umman doğumlu olan Câbir henüz genç yaşlarda ailesi ile birlikte Basra'ya göç etmiş ve memleketinde aldığı ilk eğitimine burada devam etmiştir. Basra'daki ilmî ortamla yetinmemiş, sık sık Hicaz bölgesine giderek sahâbiler ile görüşme ve onlardan istifade etme fırsatı bulmuştur. Abdullah b. Abbâs başta olmak üzere Hz. Âişe, Abdullah b. Ömer, Enes b. Mâlik, Abdullah b. Mesud, Câbir b. Abdullah, Ebû Hureyre, Ebû Said el-Hudrî (r.anhüm) gibi sahâbenin önemli isimlerinin tedrisinden geçmiş ve onlardan hadis rivayetinde bulunmuştur. Bedir ehlinden yetmiş kişiye yettiği ve İbn Abbâs dışında hepsinin ilmini kavradığına dair kendisinden birden fazla eserde aktarılan ifadeler, onun sahâbe ile ne derece sıkı bir bağının bulunduğunu göstermesi açısından önemlidir. Câbir, sahâbenin yanı sıra Hasan Basri, İbn Abbâs'ın azatlısı İkrime ve Muhammed b. Sîrîn gibi tâbîinin meşhur simaları ile de arkadaşlık yapmış ve onlarla karşılıklı ilim alışverişinde bulunmuştur. Sahâbenin ve tâbîin âlimlerinin övgülerine mazhar olmuş ve Basra gibi ilmî bir merkezde insanlardan kabul görerek fetva vermeye başlamıştır. Câbir b. Zeyd'in başta İbâdiyye mezhebinin ikinci imamı olan Ebû Ubeyde Müslim b. Ebû Kerime (ö. 145/762) ve üçüncü imamı olan Rebîc b. Habîb (ö. 180/796) olmak üzere yetmiş yakın öğrenci yetiştirdiği aktarılmaktadır. Ebû Nuh Sâlih ed-Dehhân, Dımâm b. Sâib ve Hayyân el-A'rac bunlardan bazılarıdır.

* Bu çalışma İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi'nde 2021 tarihinde tamamladığımız "İbâdî Fıkıhının Tarihsel Gelişimi (Umman Örneği)" başlıklı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

Geliş/Received: 18.02.2022 | **Kabul/Accepted:** 01.06.2022 | **Yayın/Published:** 30.06.2022

İntihal/Plagiarism: Bu makale en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi./This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

© Ahmet Faruk GÖKSÜN | CC BY-NC-ND 4.0 International

Câbir b. Zeyd, İbâdî âlimler tarafından İbâdiyye mezhebinin kurucusu olarak kabul edilmektedir; ancak Sünnî âlimler Câbir b. Zeyd'in İbâdî olmadığını, hatta kendisine bu konu sorulduğunda onlardan beri olduğunu ifade ettiğini aktarmaktadır. Ayrıca Sünnî âlimler tabakât ve ricâl kitaplarında ondan övgüyle söz etmişlerdir. İbâdîlere göre ise bu, baskıcı Emevî idaresinin bulunduğu dönemde yapılmış bir takıyyeden ibarettir. Mezhebin gerçek imamı olan Câbir'in meydana çıkması hareketin geleceği için tehlikeli olacağından dolayı mezhebin dışı bakan yüzü olma görevini Abdullah b. İbâd üstlenmiş, direktifleri ise Câbir'den almaya devam etmiştir. Ancak bu makalenin konusu gereği onun gerçek mezhebi hakkındaki bu tartışmalara girilmeyecek, sadece İbâdî fikhî içerisinde nasıl bir konuma oturtulduğu tespit edilmeye çalışılacaktır.

Câbir b. Zeyd, yaşadığı dönem itibarıyla ilimler henüz birbirinden ayrılmadığı için hadis, tefsir ve fıkıh ilimlerinde belli bir noktaya ulaşmıştır. Bu makalede onun genel olarak ilmî konumuna özel olarak ise fıkıh ve İbâdî fikhî içerisindeki konumuna temas edilmeye çalışılmıştır. Câbir'in ilmî konumunun tespitinde her bir ilim için farklı kaynaklar üzerinden gidilmiştir. Tefsir ilmindeki konumu için hocası İbn Abbâs'ın onun hakkındaki görüşleri, müfessirlerin ondan nasıl bahsettikleri ve tefsir kitaplarında onun görüşlerine yapılan atıflara bakılmış, hadis ilminde İslâm dünyasında meşhur olan hadis kitaplarında Câbir kanalıyla nakledilen rivayetler ve tabakât kitaplarında onu nasıl anlattıkları üzerinden gidilmiştir. Fıkıh ilminde ise genel olarak ondan aktarılan fikhî rivayetlerden bahsedildikten sonra İbâdî fikhî literatürü içerisinde seçilen birtakım eserlerde Câbir'in görüş ve fetvalarına yapılan atıflara bakarak onun İbâdî fikhî için nasıl bir noktada konumlandığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Sonuç olarak ise tefsir ve hadis ilimlerinde yüksek bir mertebeye sahip olan Câbir'in İbâdî fikhînin kurucularından sayılabilecek derecede bir otoriteye sahip olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, İbâdiyye/İbâziyye Mezhebi, İbâdî/İbâzî Fikhî, Basra, Câbir b. Zeyd.

Jabir b. Zayd and His Position in Ibadi Fiqh**

Summary

Born in the first century of Hijri and died in the same century, Jabir b. Zayd (d. 93/711-12) had an important position among the scholars of the Successors of the Companions. Born in Oman, Jabir received his primary education in his hometown and immigrated to Basra with his family at a young age and continued his education here. He was not satisfied with the scholarly environment in Basra, he often went to the Hejaz region and had the opportunity to meet with the Companions and benefit from them. He was

** This article is grounded on my master thesis titled "Historical Development of Ibadi Fiqh (The Case of Oman)", (Master Thesis, İstanbul 29 Mayıs University, İstanbul/TÜRKİYE, 2021).

a student of important names of the Companions such as Abdullah b. Abbâs, Aisha, Abdullah b. Omar, Anas b. Malik, Abdullah b. Masud, Jabir b. Abdullah, Abu Hurayrah and Abu Said al-Khudri and narrated hadith from them. The statements cited in more than one work that he had grown up with seventy people from the people of Badr and that he understood the knowledge of all these figures except Ibn Abbâs, are important in terms of showing how close he was with the Companions. Jabir, along with the companions, also made friends with famous figures of the generation of the Successors like Hasan Basri, Ibn Abbâs freed slave Ikrima and Muhammad b. Sirin and exchanged knowledge with them. He was praised by the Companions and the scholars of the Successors, and he started to issue fatwas by being accepted by the people in a scholarly center like Basra. It is reported that he trained nearly seventy students, including especially second imam of Ibadiyya school Abu Ubaidah Muslim b. Abu Karimah and its third imam al-Rabi' b. Habib. In addition to, Abu Nuh Salih ed-Dahhan, Dimâm b. Sâib and Hayyân al-A'rac are some of his disciples.

Jabir b. Zayd is accepted by Ibadi scholars as the founder of the Ibadiyya sect; but the Sunni scholars stated that Zayd was not an Ibadi, and that when he was asked about it, he stated that he had been away from them. In addition, Sunni scholars spoke highly of him in the books of *tabaqat* and *riical*. According to the Ibadis, this is just a way of concealing belief during the oppressive Umayyad administration. Since the appearance of Jabir, the real imam of the sect, would be dangerous for the future of the movement, Abdullah b. Ibad undertook the task to represent the sect and continued to receive the directives from Jabir. However, due to the subject of this article, it will be tried to determine where he was positioned in Ibadi legal understanding without entering into discussions about his real sect.

Jabir b. Zayd reached a certain position in the sciences of hadith, tafsir and fiqh since these sciences had not yet separated from each other as of the time he lived. In this article, it has been tried to touch on his scholarly position in general and his position in fiqh and Ibadi fiqh in particular. In determining the scholarly position of Jabir, different sources were used for each science. For his position in the science of tafsir, the views of his teacher Ibn Abbâs about his, how the commentators talked about him, and the references to his views in the tafsir books were examined. In the science of hadith, the narrations transmitted through Jabir in the hadith books that were famous in the Islamic world and how the *tabakât* books talked about him. As for the science of fiqh, after mentioning the fiqh narrations transferred from him in general, it has been tried to determine how he was positioned in Ibadi fiqh by examining the references made to Jabir's views and fatwas in some selected works from the Ibadi fiqh literature. In conclusion, it has been found out that Jabir, who had a high rank in the sciences of tafsir

and hadith, was an authority in Ibadi sect so much that he can be considered one of the founders of Ibadi fiqh.

Keywords: Fiqh, ibadiyya sect, Ibadi fiqh, Jabir b. Zayd, Basra.

Giriş

Tâbiîn dönemi âlimlerinden olan Câbir b. Zeyd (ö.93/711-12) gerek ilmî gerek siyasî yönden önemli bir şahsiyettir. Sahâbeye öğrencilik yapma fırsatı bulup onlardan ilim öğrenmiş, bunun yanında dönemin yönetici kesimiyle de iyi ilişkiler kurmuştur. Tefsir, hadis ve fıkıh ilimlerinde kendisinden rivayetler aktarılan Câbir b. Zeyd, o dönemin ilmî merkezlerinden birisi olan Basra'da uzun yıllar yaşamış ve birçok öğrenci yetiştirmiştir. Câbir b. Zeyd'in mezhepsel kimliği üzerinde ise tartışma bulunmaktadır. Nitekim hem Sünnîler hem İbâdîler onu kendilerine nispet etmektedir. Sünnî tabakât kitaplarında -makalenin içinde yer alacağı üzere- Câbir'in İbâdî olmadığı nakledilmektedir. İbâdî kaynakları ise ittifakla Câbir'in kendilerinden olduğunu söylemektedir. Bizim bu makalede amacımız Câbir'in Sünnî mi İbâdî mi olduğunu bulmaya çalışmak değildir. Bu, mezhepler tarihi araştırmacılarını ilgilendiren bir konudur. Aynı şekilde İbâdî kaynaklarının ittifakla belirttiği üzere mezhebin gerçek imamının Câbir b. Zeyd olduğu; Abdullah b. İbâd'ın ise sadece mezhebin sözcülüğünü üstlenerek aslında emirleri Câbir'den aldığı şeklindeki iddialar makalemizin kapsamı dışında kalmaktadır. Bu iddialar da mezhepler tarihi araştırmacılarını ilgilendirmektedir. Bu makale iki ana konu etrafında şekillenecektir. İlk olarak Câbir b. Zeyd; doğumu, yetişmesi, hocaları ve öğrencileri üzerinden tanıtılacaktır. Akabinde Câbir'in hadis ve tefsir ilimlerindeki yerine değinildikten sonra onun genel olarak fikhî konumu, özel olarak ise onun İbâdî fikhî içerisindeki konumu ele alınacaktır. Bu ise seçilmiş bazı İbâdî fikhî kitapları incelenerek Câbir b. Zeyd'e ve onun görüşlerine yapılan atıflar üzerinden tespit edilmeye çalışılacaktır.

Ülkemizde Câbir b. Zeyd ile alakalı yazılmış bir yüksek lisans tezi ve bir makale bulunmakta, ayrıca iki tane yüksek lisans tezinin yazımına devam edilmektedir. Bu çalışmalardan üç tanesi Câbir b. Zeyd'in İbâdiyye mezhebi içerisindeki konumu ve kuruluşundaki etkisini konu edinmekte, diğer çalışma ise onun hadisçiliğine odaklanmaktadır. Câbir b. Zeyd'i fikhî pencereden ele alan bir çalışma ise bulunmaktadır. Arap dünyasında Câbir b. Zeyd'in fikhî görüşlerini derleyen çalışmalar bulunmakla beraber bu çalışmalar görüş derlemesiyle yetinip bir değerlendirme yapmamakta, onun İbâdî fikhî içerisindeki yerine de değinmemektedir.

1. Câbir b. Zeyd'in Hayatı

1.1. İsmi, Nesebi ve Künyesi

Câbir b. Zeyd'in ismi ve nisbeleri şu şekildedir: Ebû Şa'sâ Câbir b. Zeyd el-Cevfî el-Yahmedî el-Ezdî el-Umânî el-Basrî. Câbir b. Zeyd, Ebu Şa'sâ künyesini büyük kızı Şa'sâ'ya nispeten almıştır.¹ Arap asıllı olan Câbir'in soyu Umman'da bulunan Ezd kabilesi mensubu Amr b. Yahmed el-Ezdî'ye dayandığından el-Ezdî ve el-Yahmedî nisbelerini almıştır. el-Cevfî nisbesini ise doğduğu şehirde bulunan Cevf bölgesinden aldığı ya da uzun bir müddet kaldığı Basra'nın bir bölgesinden dolayı ona verildiğine dair iki farklı görüş bulunmakta, ancak İbâdî araştırmacılar birinci görüşü tercih etmektedir.² el-Basrî nisbesini hayatının büyük bir bölümünü geçirdiği Basra dolayısıyla alan Câbir, el-Umânî nisbesini ise hem memleketi hem de doğum yeri olan Umman'dan dolayı almıştır.

1.2. Doğumu ve Yetişmesi

Câbir b. Zeyd, Umman'ın tarihi vilayetlerinden birisi olan Nizvâ'daki Fark belde-sinde gözlerini açmıştır. Doğum tarihi hakkındaki ihtilafli rivayetler incelendiğinde doğum tarihinin hicrî 18-22 seneleri arasında olduğu anlaşılmaktadır.³ Câbir, ilk eğitimini memleketi Umman'da Kur'ân-ı Kerim, hadis-i şerifler ve sahâbe fetvalarını öğrenme ve ezberlemeye dayalı bir sistemde almıştır. Câbir b. Zeyd'in eğitimi üzerinde babasının büyük etkisinin bulunduğu düşünülmektedir. Nitekim Câbir'in babasından aktardığı bir hadis rivayeti bulunmaktadır. Bazı İbâdî araştırmacılar işte bu rivayete dayanarak onun babasının sahâbe neslinden olduğunu söylemektedir.⁴

Câbir b. Zeyd daha küçük yaşlarda memleketi Umman'ı terk ederek Basra'ya yerleşmiştir. Tarihi tam olarak bilinmeyen bu yolculuğun sebebi hakkında farklı tahminler yürütülmektedir. Kimi âlimlere göre Câbir b. Zeyd'in genç yaşlarında Basra'ya gelme sebebi ilim talebidir.⁵ Çağdaş İbâdî âlimlerinden Kannûbî, Câbir'in ilk eğitimini Nizva'da alıp akabinde ailesiyle birlikte yeni kurulmuş olmasına rağmen dönemin ilmî merkezlerinden biri haline gelmiş olan Basra'ya geldiğini ve şehirde yaşayan Ezdî akrabalarının

¹ Zeyyâne binti Halfân el-Hârisiyye, *el-İmâm Câbir b. Zeyd ve te'sîsühü'l-fikri'l-İbâdî* (Umman Sultanlığı: Mektebetü'l-Cîli'l-Vâid, 2006), 96-97.

² Salih b. Ahmed es-Savvâfi, *el-İmâm Câbir b. Zeyd el-Umânî ve eseruhû fi'd-da'Ve* (Umman Sultanlığı: Vizâratü't-Türâsi ve's-Sekâfe, 2019), 49.

³ Hârisiyye, *el-İmâm Câbir b. Zeyd ve te'sîsühü'l-fikri'l-İbâdî*, 98.

⁴ Ahmed b. Suud es-Siyâbî, *el-Medhal ile'l-mezhebi'l-İbâdî* (Umman: Mektebetü'd-Dâmirî, 2019), 13.

⁵ Savvâfi, *el-İmâm Câbir b. Zeyd el-Umânî ve eseruhû fi'd-da'Ve*, 51.

yanına yerleştiğini söylemektedir.⁶ Bazı tarihçiler ise Câbir b. Zeyd'in ailesinin, Osman b. Ebi'l-Âs tarafından Farslılar ile savaşmak için hazırlanan ve içinde Ezd kabilesine mensup insanların bulunduğu orduyla beraber Basra'ya geldiğini söylemektedir.⁷ Geliş amaçlarına dair rivayetler farklı olmak birlikte kesin olan bir şey vardır ki o da bu durumun Câbir'in sahâbe ve tâbiîn neslinden olan hocaları ile tanışmasını ve onlardan ilim almasını sağladığıdır. O dönemde ilmî bir merkez olarak kabul edilen Basra, bünyesinde birçok sahâbîye ve tâbiînün büyüklerine ev sahipliği yapmaktaydı. Buradaki ilmî ortamı güzel bir şekilde değerlendiren Câbir, Basra ve Hicaz bölgesindeki âlimlerden ilim öğrenme fırsatı elde etti.

1.3. İlmî Hayatı

Tâbiîn dönemi âlimlerinden olan Câbir b. Zeyd, Basra'da bulunan ilmî hayatı iyi bir şekilde değerlendirmeye çalışmış, burada sahâbîlere ve tâbiînün büyüklerine öğrencilik yapmıştır. Kendisini sadece Basra ile sınırlamayan Câbir, sık sık vahyin iniş yeri, hadislerin kaynak noktası ve sahâbe vatani olan Hicaz'a gidip gelmiş, orada sahâbîler ile görüşme fırsatı bulmuş ve onlardan hadis, tefsir, fıkıh gibi ilimleri tahsil etmeye çalışmıştır.⁸ Hicaz'a yaptığı bu rihleler ona ilim ehlinde birçok kişi ile karşılaşma fırsatı vermiştir. Bu rihlelerle ilmini artıran Câbir, bir müddet sonra hocalarının övgüsüne mazhar olmuş ve Basra'da fetva vererek talebe yetiştirmeye başlamıştır.

1.3.1. Hocaları

Câbir b. Zeyd, genç sahâbîlerin önde gelenlerine öğrencilik yaparak onlardan ilim almıştır. Onun sahâbe ile olan bağımlı anlatan en iyi söz kendisinden aktarılan şu ifadelerdir: “*Bedir ehlinde yetmiş kişiye yetiştirdim, Bahr (Abdullah b. Abbâs) dışında hepsinin ilmini kavradım.*”⁹ Câbir'in sahâbîlerden olan hocaları içinde şu isimler meşhurdur: Abdullah b. Abbâs, müminlerin annesi Hz. Âişe, Abdullah b. Ömer, Enes b. Mâlik Abdullah b. Mes'ûd, Câbir b. Abdullah, Ebû Hureyre, Ebû Said el-Hudrî (r.anhüm).¹⁰ Mezkûr isimlerin hepsinden hadis rivayet eden Câbir b. Zeyd'in rivayetleri başta İbâdîlerin ana hadis kitabı olan Rebî' b. Habib'in *Müsned*'i olmak üzere farklı hadis kitaplarında yer almaktadır.

⁶ Said b. Mebrûk el-Kannûbî, *el-İmâm Rebî' b. Habib, mekânâtüh ve Müsnedüh* (Umman Sultanlığı: Mektebetü'd-Dâmirî, 1995), 23.

⁷ Hârisiyye, *el-İmâm Câbir b. Zeyd ve te'sisühül-fikri'l-İbâdî*, 99.

⁸ Savvâfî, *el-İmâm Câbir b. Zeyd el-Umânî ve eserühü fi'd-da'Ve*, 53.

⁹ Sâlim b. Hamed b. Süleyman el-Hârisî, *el-Ukûdu'l-fiddiyye fi usul'l-İbâdiyye* (Umman Sultanlığı: Vizâratü't-Türâsi ve's-Sekâfe, 2017), 104.

¹⁰ İsmail b. Salih b. Hamdan el-Ağberî, *el-Medhal ile'l-fikhi'l-İbâdî* (Umman Sultanlığı: Mektebetü'd-Dâmirî, 2013), 272.

1.3.1.1. Abdullah b. Abbâs (ö. 68/687-88)

Câbir b. Zeyd'in kendisinden en çok etkilendiği ve en uzun süre yanında kaldığı hocası genç sahâbîlerden olan ve Kur'ân'ın tercümanı olarak isimlendirilen Abdullah b. Abbâs'tır. Abdullah b. Abbâs da yanında uzun süre kalan Câbir'i takdir etmiş, onun hakkında övgü dolu ifadeler kullanmıştır. Dercînî, Câbir b. Zeyd'den bahsederken Ebu Talip el-Mekkî'den İbn Abbâs'ın Câbir için "Câbir b. Zeyd'e sorun, doğu ve batı ehli ona sorsa onun ilmi onlara yeter" dediğini aktarmakta, ayrıca İbn Abbâs'ın "Câbir b. Zeyd insanların en bilgilisidir" sözünü ve "Irak ehline şaşıyorum, aralarında Câbir b. Zeyd varken nasıl bize ihtiyaç duyuyorlar. Ona gitseler onun ilmi hepsine yeter" dediğini zikretmektedir.¹¹ Abdullah b. Abbâs gibi ilmiyle meşhur bir sahâbîden aktarılan bu sözler Câbir b. Zeyd'in ilmî konumunu göstermesi açısından önemli bir yere sahiptir.

1.3.1.2. Hz. Âişe (ö. 58/678)

Câbir b. Zeyd, sadece İbn Abbâs ile sınırlı kalmamış, diğer sahâbîlerden de ilim almıştır. Bu sahâbîlerin önde gelenlerinden birisi ise Peygamberimizin (s.a.v.) hanımı ve müminlerin annesi olan Hz. Âişe validemizdir. Nitekim Câbir, Hz. Âişe'nin yanına sıkça giderek ona sorular sormuş ve kendisinden hadisler rivayet etmiştir. Câbir, Medine'ye geldiğinde Hz. Âişe'nin yanına gider ve ona Peygamberimizin (s.a.v.) özel hayatına varıncaya kadar sorular sorardı. Ebû Süfyan Mahbûb b. Rahîl'in Rebî' b. Habîb'den aktardığına göre Câbir b. Zeyd bir gün Âişe validemizin yanına gelmiş ve ona kimsenin sormadığı soruları sormuş, hatta Peygamberimizin (s.a.v.) hanımlarıyla nasıl cima yaptığını dahi sormuştu. Hz. Âişe validemiz ise alından terler akarken "Sor ey oğulcuğum" diyordu. Bunun akabinde "Sen kimlersensin" diye sordu. Câbir ise "Meşrik ehlin-den, Umman denilen beldeden" şeklinde cevap verdi. Râvî burada Âişe validemizin "Resulullah (s.a.v.) bana oradan bahsetmişti" kabilinden bir şeyler söylediğini ancak tam olarak aklında tutamadığını söylemektedir.¹²

Câbir b. Zeyd ile Hz. Âişe arasındaki bağlantıyı gösteren başka bir olay da Cemel vakası ile alakalıdır. Nitekim Cemel vakasında Hz. Ali'yi haklı olarak gören Câbir b. Zeyd ve arkadaşı Ebû Bilâl Mirdâs (ö.61), Âişe validemizin yanına gelerek bu mesele hakkında onunla konuşup tartışmışlar,¹³ akabinde ise zamanın meşru halifesi olan Hz. Ali'ye karşı

¹¹ Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Said ed-Dercînî, *Kitabu Tabakâti'l-meşâyih bi'l-Mağrib* (Cezayir: Matbaatu'l-Ba's, 1992), 2/205.

¹² Nureddin Abdullah b. Humeyd es-Sâlimî, *Tuhfetü'l-a'yân bi-sîreti ehli Umân* (Umman Sultanlığı: Mektebetü'l-İstikame, 2013), 10.

¹³ Câbir'in doğum tarihi (18-22) ve Cemel vakasının gerçekleşme tarihi (36) dikkate alındığında bu konuşmanın Cemel vakası esnasında değil ilerleyen yıllarda olduğu anlaşılmaktadır.

gelmesi sebebiyle onu eleştirmişlerdir.¹⁴ Bu iki olay Câbir'in Hz. Âişe'nin yanına gelerek ondan rivayetlerde bulunduğunu hatta gerektiği zaman onunla tartışmaya girerek onu eleştirebilecek seviyede olduğunu göstermektedir.

1.3.1.3. Diğer Hocaları

Câbir b. Zeyd, Abdullah b. Abbâs ve Hz. Âişe ve dışında başka sahâbe ve tâbiünden de rivayetlerde bulunmuştur. Bu isimlerden bazıları Câbir'i öven ifadeler kullanmıştır. Bu konuda Şemmâhî, Husayn b. Hayyân'dan aktardığı bir rivayette şunları zikretmektedir: Câbir b. Zeyd ölüp ölüm haberi Enes b. Mâlik'e (ö. 93/711-12) ulaştığında Enes, "Bugün yeryüzündekilerin en bilgisi öldü" ya da "Yeryüzü ahalisinin en hayırlısı öldü" demiştir.¹⁵ Câbir'in döneminde Basra âlimlerinden ve hadis râvîlerinden biri olan Amr b. Dînâr (ö. 126/744), Câbir hakkında "Fetva konusunda Câbir'den daha bilgili bir kimse görmedim" demektedir.¹⁶ Ömer b. Abdülaziz döneminin Basra kadısı olan İyâs b. Muâviye (ö. 122/740) ise "Basrayı gördüm, içinde Câbir b. Zeyd'den başka fetva veren yoktu" demektedir.¹⁷

Kendisinden hadis rivayetinde bulunduğu sahâbîlerden birisi olan Abdullah b. Ömer (ö. 73/693) de Câbir'i Basra fakihlerinden birisi olarak görmüş ve bu sebeple kendisine nasihatte bulunmuştur. Kur'ân ve sünnete dayanmayan fetvalar vermemesini söyleyerek aksi halde hem kendisini hem başkalarını helak edeceğini ona hatırlatmıştır.¹⁸ Câbir, ayrıca tâbiünün önemli simalarından olan Hasan Basrî (ö. 110/728) ile sıkı bir dostluk kurmuş ve ondan ilmî olarak faydalanmıştır. Hasan Basrî de onu ve ilmini överek onu fakih olarak nitelemiştir. Rivayete göre Câbir b. Zeyd, ölümünden önce istediği bir şey olup olmadığı sorulunca Hasan Basrî'yi görmek istemiştir. O sıralarda Haccac'dan saklanmakta olan Hasan Basrî ise bu haberi alınca hemen onun yanına gelmiş, ölümü esnasında yanında bulunarak Câbir'in âlim ve fakih bir insan olduğuna şahitlik etmiştir.¹⁹ Dönemin âlimleri ile sıkı bir ilişkisi bulunan Câbir'in, Hasan Basrî dışında Muhammed b. Sîrîn (ö. 110/729) ve İbn Abbâs'ın azatlı kölesi İkrime (ö. 105/723) ile de sağlam bir dostluğunun olduğu aktarılan rivayetler arasındadır.²⁰

¹⁴ Amr Halife en-Nâmî, *Dirasât ani'l-İbâdiyye*, çev. Mîhâil Hûrî (Lübnan: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2012), 52-53.

¹⁵ Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Osman Said b. Abdolvâhid eş-Şemmâhî, *Kitâbu's-Siyer* (Libya: Dâru'l-Medâri'l-İslâmî, 2009), 1/183.

¹⁶ Savvâfi, *el-İmâm Câbir b. Zeyd el-Umânî ve eseruhû fi'd-da'Ve*, 56.

¹⁷ Dercîni, *Kitabu Tabakâti'l-meşâyih bi'l-Mağrib*, 2/205.

¹⁸ İsmail Lütfî Çakan, "Câbir b. Zeyd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/537-538.

¹⁹ Şemmâhî, *Kitâbu's-Siyer*, 1/184-185.

²⁰ Sami Sakr İd Ebû Davud, *el-İmâm Câbir b. Zeyd el-Ezdî ve eseruhû fi'l-hayati'l-fikriyye ve's-siyasiyye* (Ürdün: Matâbiu'n-Nahda, 2000), 81.

Rivayetlere göre her sene haccetmeye çalışan Câbir bu yolculukları sayesinde İslâm dünyasına yayılmış olarak bulunan birçok sahâbe ve tâbiîn uleması ile Mekke'de görüşme fırsatı bulmuş ve onlardan istifade etmiştir.²¹ Yukarıda aktarılan rivayetler ve anekdotlar Câbir b. Zeyd'in sahâbe ve tâbiîn nezdindeki konumunu göstermesi açısından önemlidir.

1.3.2. Öğrencileri

Tâbiînden olan ve sahâbeye öğrencilik yaparak kendisine ilmî anlamda yetiştiren Câbir b. Zeyd bir süre sonra insanların kendisinden ilim aldığı, dini meseleleri öğrendiği ve fetvalar sorduğu bir konuma gelmiştir. Gerek mescitlerde ve ilim halkalarında verdiği dersler gerek aktardığı hadis rivayetleri dolayısıyla birçok öğrencisi bulunan Câbir b. Zeyd'in bazı öğrencilerini şu şekilde sayabiliriz.

1.3.2.1. Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme (ö. 145/762)²²

Câbir b. Zeyd'in öğrencileri arasında ilk sırayı şüphesiz ileride İbâdiyye mezhebinin başına geçerek mezhebin ikinci imamı olan Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme et-Temîmî alacaktır. Basra'da doğup yaşayan Ebû Ubeyde aslen Temim kabilesinden değildir, ancak velâ yolu ile onlara nispet edilmektedir. Hicrî 45-145 yılları arasında yaşayan Ebû Ubeyde'nin ömrünün kırk yılını öğrenmeye kırk yılını ise öğretmeye adanmış rivayet edilmektedir.²³

Câbir b. Zeyd'in ölümünden sonra Haccâc'ın hapishanesinden çıkararak mezhebin başına geçen Ebû Ubeyde, bir sahâbî olan Sihar el-Abdî ve Ca'fer b. Semmâk'tan ders almış, Câbir b. Zeyd'e de uzun yıllar talebelik yapmıştır. Bu durumun en önemli kanıtlarından birisi ise İbâdîlerin en sahih hadis kitabı olarak kabul ettikleri Rebîc b. Habib'in "Müsned" isimli eserinde Câbir b. Zeyd'den aktarılan rivayetlerin Ebû Ubeyde tarikiyle zikredilmesi ve yine İbâdîlerin meşhur hadis-fıkıh eseri olan Ebû Gânim el-Horasânî'nin "Müdevvene" isimli eserinde Câbir b. Zeyd'den aktarılan fetvaların Ebû Ubeyde yolu ile bize aktarılmış olmasıdır.²⁴

²¹ Ferhat b. Ali el-Câbirî, *el-İmâm Câbir b. Zeyd* (Umman Sultanlığı: Mektebetü'd-Dâmirî, 2015), 25-26.

²² Ebû Ubeyde hakkında detaylı bilgi için bkz. Ahmet Faruk Göksün, *İbâdî Fıkıhının Tarihsel Gelişimi (Umman Örneği)* (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 34-41.

²³ Mübarek b. Abdullah b. Câbir er-Râşidî, *el-İmâm Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme et-Temîmî ve fıkıhuh* (Umman Sultanlığı: Matâbiü'l-Vefa, 1993), 26.

²⁴ Râşidî, *el-İmâm Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme et-Temîmî ve fıkıhuh*, 40.

1.3.2.2. Rebîc b. Habîb el-Ferâhîdî (ö. 180/796)²⁵

Ebû Ubeyde'den sonra İbâdîlerin üçüncü imamı olarak mezhebin başına geçen Rebîc b. Habîb Umman'da doğmuş, sonrasında henüz genç yaşlarında iken ilim talebi için Basra'ya gelmiştir. Burada Câbir b. Zeyd ile karşılaşmış ondan ilim alan Rebîc, onun ölümü üzerine İbâdîlerin ikinci imamı olan Ebu Ubeyde'ye uzun yıllar öğrencilik yapmış²⁶ ve vefatı üzerine onun halefi olarak imamet makamına geçmiştir.²⁷ Özellikle hadis ve fıkıh alanında uzmanlaşmış Rebîc arkasında İbâdîlerin Kur'an'ı Kerim'den sonra en sahih kaynak olarak kabul ettikleri *Müsned* isimli eserini bırakmıştır. İbâdîler bu eseri hadis kitaplarının en eskilerinden birisi olarak nitelemekte²⁸ ve buna binaen hadis yazımında öncü olduklarını söylemektedirler.²⁹

1.3.2.3. Hayyân el-A'rac (ö. 99/717-8)

Şemmâhî'nin tebei tâbiîn neslinden olarak zikrettiği Hayyân el-A'rac, Câbir b. Zeyd'e arkadaşlık yapıp ondan ilim alanların büyüklerindedir. Ona öğrencilik yapmış ve ondan hadis rivayetinde bulunmuştur. Yaşça Ebû Ubeyde'den büyük olan Hayyân onu fetvalarındaki teşeddüdü dolayısıyla eleştirmiştir.³⁰ Ayrıca Ömer b. Abdulaziz'in yanına giden İbâdî heyeti içerisinde yer almıştır.

1.3.2.4. Dımâm b. Sâib (ö. 129/746-7)

Aslen Ummanlı olan Dımâm b. Sâib başka âlimlerden ilim öğrenmiş olmakla birlikte uzun yıllar Câbir b. Zeyd'in yanında kalmış ve ona öğrencilik yapmıştır. Câbir b. Zeyd'den aktardığı rivayetler dolayısıyla "Râviyetü Câbir"³¹ olarak isimlendirilmiştir. Ebû Ubeyde ile birlikte Haccâc'ın hapishanelerinde kalan Dımâm, hapisten ancak Haccâc'ın ölümü üzere çıkabilmiştir. Dımâm İbâdîlerin büyüklerinden olmasının yanı sıra döneminin fakihleri arasında zikredilmektedir.³²

²⁵ Rebîc b. Habîb hakkında detaylı bilgi için bkz. Göksün, *İbâdî Fıkıhının Tarihsel Gelişimi*, 41-45.

²⁶ Kannûbî, *el-İmâm Rebîc b. Habîb, mekânâtuh ve Müsnedüh*, 19.

²⁷ Sâlim b. Hammud b. Şamis es-Siyâbî, *İzâletü'l-va'sâ an etbâi Ebi's-Şa'sâ* (Kahire: Vizâratü't-Türâsi ve's-Sekâfe Saltanatu Uman, 1979), 40.

²⁸ Rebîc b. Habîb el-Ferâhîdî, *el-Câmiu's-sahîh* (Umman Sultanlığı: Vizaretü'l-Evkâf ve's-Şuûn ed-Diniyye, 2011), 4.

²⁹ İvaz Muhammed Halîfât, *Neş'etü'l-hareketi'l-İbâdiyye* (Amman: Matâbiu Dâri's-Şa'b, 1978), 89.

³⁰ Şemmâhî, *Kitâbu's-Siyer*, 1/202-203.

³¹ Bir kimseden en çok rivayeti aktaran kişi için kullanılan ifade.

³² Fehd b. Ali b. Hâşil es-Sa'dî, *Mu'cemu'l-fukahâ ve'l-mütekellimîne'l-İbâdiyye*, (*kısmü'l-meşrik*) *mine'l-karni'l-evveli'l-hicrî ilâ bidâyeti'l-karni'l-hâmîş aşere'l-hicrî* (Maskat/Umman Sultanlığı: Mektebetü Maskat, 2008), 2/206.

1.3.2.5. Ebû Nûh Sâlih ed-Dehhân (ö. 129/746-7)

Aslen Ummanlı olup Basra'da yaşayan Ebû Nûh ilim talebine çok düşküdü. Câbir b. Zeyd'in öğrencilerinden, Ebû Ubeyde ve Rebî' b. Habîb'in ise hocalarından sayılmaktadır. Döneminin fakihlerinden sayılan Ebû Nûh, genelde hocası Câbir'in görüşlerini almakla beraber verdiği fetvalarında kolaylık ile tanınmıştır.³³

Eserlerde Câbir b. Zeyd'in bundan çok daha fazla öğrencisi olduğu zikredilmektedir. Örneğin "*Câbir b. Zeyd ve İbaziyye İçindeki Rolü*" isimli yüksek lisans tezinde Câbir b. Zeyd'in yetmişten fazla öğrencisinin ismi geçmektedir.³⁴ Ancak bu isimlerin çoğu Câbir b. Zeyd'e uzun süre öğrencilik yapmış isimlerden ziyade ondan rivayet aktarmış ya da kısa süreli olarak yanında bulunmuş kimselerdir. Bu yüzden biz öğrencileri arasında meşhur olan bu isimleri zikretmekle iktifa edeceğiz.

1.4. Vefatı

Haccâc döneminde Umman'a sürgüne gönderilen Câbir, rivayetlere göre tekrar Basra'ya dönmüş ve orada vefat etmiştir.³⁵ Câbir b. Zeyd'in doğum tarihi belli olmadığı gibi vefat tarihi de tam olarak belli değildir. Tarihçi ve muhaddisler tarafından onun vefatı için farklı tarihlere işaret edilmiştir. Rebî' b. Habîb *Müsned'*inde Câbir b. Zeyd'in ölüm haberinin Enes b. Malik'e ulaştığında onun için "*Bugün yeryüzünün en bilgilisi öldü*" diğer bir rivayette ise "*En hayırlısı öldü*" dediğini aktardıktan sonra Enes b. Malik'in aynı hafta içinde öldüğünü ve o senenin hicrî doksan üçüncü sene olduğunu söylemektedir.³⁶ Buhârî, *Târihu'l-Kebîr* isimli eserinde Rebî' ile aynı görüşü paylaşmakta ve Ebu Nuaym'dan aktararak Câbir'in doksan üç yılında vefat ettiğini zikretmektedir.³⁷ İbn Hacer ise doksan üç görüşünü zikretmekle beraber İbn Sa'd'ın Câbir'in vefatı için yüz üç tarihini verdiğini, Heysem b. Adiy'ın ise onun vefatı için yüz dört tarihini verdiğini söylemektedir.³⁸ Şemmâhî *Siyer* kitabında onun hicri doksan altı senesinde vefat ettiğini söylemektedir.³⁹

İbâdîlerin Ömer b. Abdulaziz (ö. 101/720) ile ilişkilerinin bulunduğu hatta ona bir heyet gönderdikleri bilinmektedir. İbâdî kaynaklar, Ebû Ubeyde'nin bu görüşmenin

³³ Sa'dî, *Mu'cemu'l-fukahâ ve'l-mütekellimîne'l-İbâdiyye*, 2/194-195.

³⁴ Cevat Süllün, *Câbir b. Zeyd ve İbaziyye İçindeki Rolü* (Dicle: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 40-42.

³⁵ Savvâfî, *el-İmâm Câbir b. Zeyd el-Umânî ve eseruhû fi'd-da've*, 68.

³⁶ Rebî' b. Habîb b. Ömer el-Ezdî el-Basrî, *el-Câmiu's-sahîh (Müsnedü'r-Rebî')* (Umman Sultanlığı: Mektebetü Maskat, 1994), 189.

³⁷ Ebu Abdullah Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *Kitâbu't-Târihi'l-kebir* (Dâru'l-Fikr, ts.), 2/204.

³⁸ Şihâbuddin Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *Kitâbu Tehzîbi't-Tehzîb* (Dâru'l-Fikr, 1984), 2/34.

³⁹ Şemmâhî, *Kitâbu's-Siyer*, 1/188.

sonrasında görüşmenin sonuçlarına dair yorumlarını aktarmaktadır. Böyle bir olay durumunda İbâdîler tarafından mezhebin imamı olarak kabul edilen Câbir'in hayatta olup bu olayı yorumlamamış olması makul değildir. Bu durum Câbir'in hicrî yüz bir yılında vefat eden Ömer b. Abdulaziz'den önce vefat ettiğini göstermekte, yani İbn Hacer'in aktardığı yüz üç ve yüz dört tarihlerinin hatalı olduğunu göstermektedir.⁴⁰ Rebî' b. Habîb'in Câbir'in ve Câbir'in en yakın öğrencilerinden olan Ebû Ubeyde'nin öğrencisi olduğu, ayrıca Buhârî, Taberî gibi tarihçi ve muhaddislerin vefat tarihlerine özen gösterdikleri düşünüldüğünde onların belirttikleri hicrî doksan üç yılını Câbir'in vefat tarihi olarak kabul etmek mümkün olarak gözükmemektedir. Günümüz İbâdî kaynaklarının da mezkûr görüşü benimsemiş olması bu ihtimali kuvvetlendirmektedir.⁴¹

2. Eserleri

Câbir b. Zeyd gerek hadis gerek fıkıh konusunda ilk büyük eserlerden birini telif etmiştir. Câbir'in *Divan* isimli bu eseri hadislerin yanında kavfî, fiilî ve takrirî sünnetler, tarih, tefsir ve fıkıha dair konular içermekte ayrıca sahâbenin fetvalarına ve verdikleri hükümlere yer vermektedir. Bu eserden bahsedilirken on cilt olduğu ve güçlü bir devnin zor taşıyabileceği büyüklükte olduğu aktarılmaktadır.⁴² Bu kıymetli eserden çok fazla nüsha çıkartılmamış, yazılan nüshalardan biri Libya'da kaybolmuş, mevcut diğer bir nüsha ise Moğolların Bağdat'ı işgali sırasında kütüphanelerin yakılmasıyla birlikte yanarak yok olmuştur.⁴³ Câbir b. Zeyd hakkında bize ulaşan rivayet ve fetvaların, bu büyük eserin küçük bir kısmını oluşturduğu düşünülmektedir.

Gerek asr-ı saâdete yakınlığı gerek hacmi gerekse de müellifinin sahâbe ve tâbiîn âlimlerine öğrencilik yapmış olması dolayısıyla kıymetli bilgi ve rivayetler taşıdığı düşünülen bu eser günümüze ulaşmış olsaydı bu sayede daha sağlam veriler edinebilirdik. Bu eserin zikredildiği şekilde var olması ve günümüze ulaşması mümkün olsaydı İbâdîler tarafından dillendirilen İbâdîyye'nin kurulan ilk mezhep olduğu⁴⁴ ve İbâdîlerin hadis yazımında öncü oldukları⁴⁵ şeklindeki iddiaları teyit etme imkânı doğardı.

⁴⁰ Nâmî, *Dirasât ani'l-İbâdiyye*, 94.

⁴¹ Bkz. Savvâfî, *el-İmâm Câbir b. Zeyd el-Umânî ve eseruhû fi'd-da'Ve*, 69; Hârisiyye, *el-İmâm Câbir b. Zeyd ve te'ssühû'l-fikri'l-İbâdî*, 209; Muhammed b. Hamid Havârî, *el-İmâm Câbir b. Zeyd İmâmu'l-mezhebi'l-İbâdî* (Amman/Ürdün: Daru'z-Ziya, 2008), 16; Nâmî, *Dirasât ani'l-İbâdiyye*, 94.

⁴² Bedr b. Suud ed-Dâğîşi, *Tatavvuru't-teşri'l-fikhî fi Umân hatte'l-karnı's-sâlisi'l-hicrî, a'malü nedveti tatavvuru'l-ülümü'l-fikhiyye, et-tedvînü'l fikhî el-İmâm muhammed b. mahbûb nemüzeccen* (Umman Sultanlığı: Vizaretü'l-Evkâf ve's-Şuûn ed-Diniyye, 2012), 77-78.

⁴³ Sülün, *Câbir b. Zeyd ve İbaziyye İçindeki Rolü*, 45.

⁴⁴ Ali Yahya Muammer, *el-İbâdiyye fi mevkebi't-târîh* (Seeb/Umman Sultanlığı: Mektebetü'd-Dâmirî, 2008), 53.

⁴⁵ Halîfât, *Neş'etü'l-hareketi'l-İbâdiyye*, 89.

Günümüzde Umman'da Câbir b. Zeyd'in ilmî mirasını derlemeye yönelik bir proje yürütülmektedir. Câbir b. Zeyd'in söz, fetva ve görüşlerinin gerek İbâdî olan gerek olmayan eserlerin taranması ile gün yüzüne çıkarılmasını hedefleyen bu proje başarı ile yürütülür ve sonuçlandırılırsa Câbir b. Zeyd'in *Divan'*ına benzer bir eserin meydana çıkacağı tahmin edilmektedir.

Câbir b. Zeyd'in günümüze ulaşan tam bir kitabı bulunmamakla birlikte yazdığı birtakım risaleler bulunmaktadır. Yakın zamanlarda İbâdî araştırmacı Amr Halîfe en-Nâmî, Kuzey Afrika'da İbâdî mensuplarının bulunduğu bölgelere yaptığı ziyaret esnasında bu risaleleri bulmuştur. Bu risaleler önemini bu döneme kadar bulunmuş en eski İbâdî vesikaları olmalarından almaktadır.⁴⁶ Toplamda on sekiz risale bulunan bu mecmuada her risaleye başlarken kime gönderildiği belirtilmiştir. Risalelerin içerisinde çok sayıda fikhî soru ve cevap bulunmaktadır. Bu önemli risaleler hem bunları bulup ilim âlemine kazandıran Amr en-Nâmî tarafından⁴⁷ hem de Ferhat b. Ali el-Ca'birî⁴⁸ tarafından tahkik edilerek basılmıştır. Bu risaleler *Resâil Erken Dönem İbâzî Klasîği* adıyla tercüme edilerek Türkçe'ye kazandırılmıştır.⁴⁹ Ayrıca bu risaleler üzerine Türkçe bir çalışma yapılmış ve bu çalışmada risalelerin içerisinde geçen fikhî sorular derlenmiştir. Bu derlemeye göre risalede yüz on iki adet fikhî soru ve cevap bulunmaktadır.⁵⁰

Bu risalelerin dışında ise bizim araştırmamızın önemli kaynaklarından bazılarını oluşturan birtakım derleme faaliyetleri bulunmaktadır. Bunların en hacimli olanı gerek İbâdî olan gerek olmayan kaynaklardan İbrahim b. Ali el-Bulurvah tarafından *Mevsuatu Âsârî'l-İmâm Câbir b. Zeyd el-fikhiyye* ismiyle derlenen ve Câbir b. Zeyd'in tefsir ve fıkha dair görüş ve rivayetlerinin toplandığı eserdir.⁵¹ Bulurvah bu eserde Câbir b. Zeyd'den bin üç yüzden fazla fikhî rivayet ve görüş aktarmaktadır. Diğer bir önemli derleme ise Yahya Bekkûş'un Câbir b. Zeyd'in fikhî görüşlerini topladığı *Fikhu'l-İmâm Câbir b. Zeyd* isimli hacimli eseridir.⁵² Bekkûş bu eserinde sekiz babda fıkha dair yaklaşık iki yüz elli mesele zikretmiş ve Câbir b. Zeyd'in bu meselelere ait görüş ve rivayetlerini derleyerek bize aktarmıştır. Bu iki eserde aynı zamanda Câbir b. Zeyd'in ulûmu'l-Kur'ân ve tefsire

⁴⁶ Amr Halife en-Nâmî, *Resâilü'l-İmâm Câbir b. Zeyd* (Libya: Daru'd-Da've, 2018), 9.

⁴⁷ Eserin künye bilgisi için bkz. Bir önceki dipnot.

⁴⁸ Bkz. *Resâilü'l-İmâm Câbir b. Zeyd el-Ezdî*, thk. Ferhat b. Ali el-Ca'birî (Seeb/Umman Sultanlığı: Mektebetü'd-Dâmirî, 2013).

⁴⁹ Orhan Ateş, *İmâm Câbir b. Zeyd el-Ezdî el-Ummânî, Resâil Erken Dönem İbâzî Klasîği* (Ankara: Astana Yayınları, 2021).

⁵⁰ Bkz. İsa Nehrevân, *Fetvalar İmâm Câbir b. Zeyd el-Ezdî* (İstanbul: SD Yayınevi, 2018), 97-141.

⁵¹ Bkz. İbrahim b. Ali b. Bulurvah, *Mevsuatu Âsârî'l-İmâm Câbir b. Zeyd el-fikhiyye* (Umman Sultanlığı: Mektebetu Maskat, 2006).

⁵² Bkz. Yahya Muhammed Bekkûş, *Fikhu'l-İmâm Câbir b. Zeyd* (Umman: Mektebetü'd-Dâmirî, 2014).

dair görüşleri de yer almaktadır. Yine buna benzer ama nispeten küçük bir çalışma Abdullah Mahmud Şehate tarafından yapılmıştır. Şehate *el-İmam Câbir b. Zeyd ve Muvâfakâtuhu'l-fikhiyye* adlı eserinde Câbir b. Zeyd'in görüşleri içinden diğer fıkıh mezheplerinin imamlarının görüşlerine muvafık olanları derlemiştir.⁵³ Bir diğer derleme faaliyeti ise Harûsî tarafından *Min Cevâbâtî'l-İmam Câbir b. Zeyd* adı ile yapılmıştır. Ebu Sufra Abdulmelik b. Sufra ve Habîb b. Ebî Habîb'in Câbir'den aktardığı rivayetlerden oluşan iki farklı risalenin birleştirilip bablara ayrılması ile oluşan bu eser Umman Kültür Bakanlığı tarafından basılmıştır.⁵⁴

3. Sünnî Kaynaklarda Câbir b. Zeyd

İbn Hacer *Tehzîbu't-Tehzîb* eserinde Câbir b. Zeyd'den tâbiînden bir fakih olarak bahsetmekte ve onu öven birçok anekdot aktarmaktadır. Temim b. Hudayr'ın aktardığına göre Rubâb, İbn Abbâs'a bir soru sorunca İbn Abbâs; "*Aranızda Câbir b. Zeyd varken bana mı soruyorsunuz*" şeklinde karşılık vermiştir.⁵⁵ İbn Sa'd ise *Tabakât*'ında Câbir b. Zeyd'i ve ilmini öven birçok rivayet aktarmaktadır. Ancak İbn Sa'd'ın aynı kitabında Katâde'nin naklettiğine göre Azrâ, Câbir'e "İbâdîyye senin onlardan olduğunu iddia ediyor" deyince, "ben onlardan Allah'a sığınırım" şeklinde cevap vermiştir. Râvînin aktardığına göre bu olay Câbir'in ölümü esnasında meydana gelmiştir.⁵⁶ Buhârî de aynı şekilde İbn Abbâs'ın ve diğerlerinin Câbir hakkındaki övgülerini aktardıktan sonra aynı rivayeti aktarmaktadır.⁵⁷ Zehebî ise *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ* isimli eserinde Câbir'in kendi zamanında Basra ehlinin âlimi olduğunu ve İbn Abbâs'ın büyük öğrencilerinden olduğunu belirttikten sonra İbn Abbâs ve diğerlerinin onun hakkındaki övücü ifadelerine yer vermektedir. Ancak Zehebî, Câbir'in İbâdîlerden berî olduğu şeklindeki ifadesine yer vermemektedir.⁵⁸ Bu rivâyetlere bakıldığında Câbir'in Sünnî âlimler nezdinde makbul bir kişi olduğu ve Sünnîlerin Câbir'i İbâdî olarak görmedikleri rahatlıkla anlaşılmaktadır.

⁵³ Bkz. Abdullah Mahmud Şehate, *el-İmam Câbir b. Zeyd ve muvâfakâtuhu'l-fikhiyye* (Mısır: Dâru Garîb, 2000).

⁵⁴ Bkz. Said b. Halef el-Harûsî, *Min cevâbâtî'l-İmâm Câbir b. Zeyd* (Umman Sultanlığı: Vizâratü't-Türâsi ve's-Sekâfe, 1984).

⁵⁵ İbn Hacer el-Askalânî, *Kitâbu Tehzîbi't-Tehzîb*, 2/34.

⁵⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menîf el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî, *et-Tabakâtü'l-kübrâ* (Lübnan: Dâru Beyrut, 1985), 7/181.

⁵⁷ Buhârî, *Kitâbu't-Târihi'l-kebir*, 2/204.

⁵⁸ Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaut - Me'mun Sâğirci (Lübnan: Müessesetü'r-Risâle, 2014), 4/481-482.

4. İbâdî Kaynaklarda Mezhebin Kurucusu Olarak Câbir b. Zeyd

Sünnî kaynaklar İbâdiyye mezhebini Abdullah b. İbâd'a nispet etmektedir. İbâdî kaynaklar ise mezhebin asıl kurucusu ve fikir babasının Abdullah b. İbâd değil Câbir b. Zeyd olduğu konusunda hemfikirdir. İbâdî kaynaklara göre Abdullah b. İbâd bir nevi mezhebin resmi sözcüsü, mezhebin dışarıya bakan ve vitrindeki yüzü idi. Câbir b. Zeyd ise mezhebi arka planda yöneten ve yönlendiren asıl isim idi.⁵⁹

Şemmâhî *Kitâbu's-Siyer* isimli kitabında Câbir b. Zeyd için "mezhebin aslı" ve "mezhebin üzerine kurulu olduğu isim" ifadelerini kullanırken,⁶⁰ Dercînî *Tabakât* eserinde onun için "mezhebin aslı" ve "mezhebin nizamının üzerine kurulduğu temel" ifadelerini kullanmaktadır.⁶¹ İbâdî araştırmalarının önemli isimlerinden İvaz Halîfât bu konuda ilk dönem İbâdî tarihçi ve muhaddislerin Câbir b. Zeyd'i mezhebin gerçek kurucusu ve hareketin düzenleyicisi olarak gördüklerini belirtir. Abdullah b. İbâd'ın ise sadece onun tâbîilerinden birisi olduğuna ve yaptığı işleri ve konuşmaları Câbir'in emri ile yaptığını dikkat çeker.⁶² Siyâbî de Câbir'i mezhebin hakiki imamı olarak zikretmektedir.⁶³ Modern dönemin önemli İbâdîlik araştırmacılarından Ali Yahya Muammer de İbâdiyye mezhebinin tarihini anlatmaya İbâdiyye mezhebinin imamının Câbir b. Zeyd olduğunu söyleyerek başlamaktadır.⁶⁴ Gerek klasik gerek modern İbâdî müellefatından bu örnekleri çoğaltmak mümkündür, ancak yeterli olduğunu düşündüğümüz için bu kadar ile iktifa ediyoruz.

5. Câbir b. Zeyd'in İlmî Şahsiyeti

Câbir b. Zeyd hakkında yukarıda zikrettiğimiz sahâbeden ve tâbîîn âlimlerinden aktarılan rivayetler onun ilmî konumunu göstermesi açısından yeterlidir. Yetiştirdiği öğrenciler ve ondan aktarılan gerek fıkıh gerek tefsir gerek hadis rivayetleri Câbir'in bu konumu doğrulamaktadır. Şimdi kısaca Câbir b. Zeyd'in farklı ilimlerdeki konumuna değinelim.

5.1. Tefsir İlmindeki Yeri

Câbir b. Zeyd, Kur'ân ve Kur'ân ilimleri konusunda döneminin en bilgili âlimlerinden birisi idi. Kur'ân'ın tercümanı olarak isimlendirilen ve müfessirlerin

⁵⁹ Havârî, *el-İmâm Câbir b. Zeyd İmâmu'l-mezhebi'l-İbâdî*, 14.

⁶⁰ Şemmâhî, *Kitâbu's-Siyer*, 1/182.

⁶¹ Dercînî, *Kitabu tabakâti'l-Meşayih bi'l-Mağrib*, 2/205.

⁶² Halîfât, *Neş'etü'l-hareketi'l-İbâdiyye*, 85-86.

⁶³ Siyâbî, *el-Medhal ile'l-mezhebi'l-İbâdî*, 13.

⁶⁴ Ali Yahya Muammer, *el-İbâdiyye mezheb İslamî mu'tedil* (Umman Sultanlığı: Vizaretü'l-Evkâf ve's-Şuûn ed-Diniyye, ts.), 9.

büyüklerinden sayılan Abdullah b. Abbâs'a uzun yıllar öğrencilik yapmış olması Câbir'in tefsir ilmindeki konumunu göstermesi açısından önemli noktalardan birisidir. Kendisinden günümüze ulaşan bir tefsir eseri bulunmamakla birlikte tefsir kitaplarında kendisinden aktarılan görüşler bulunmakta ve müfessirler eserlerinde Câbir'den övgüyle bahsetmektedirler.

Âlûsî, *Râhu'l-Meânî* isimli tefsirinde Ümeyye el-Ezdî'nin Câbir b. Zeyd'den aktardığı bir rivayeti zikrederken Câbir'in Kur'ân konusunda tâbînin âlimlerinden olduğunu belirtmekte,⁶⁵ İbn Hacer ise *Tehzîbu't-Tehzîb* eserinde Câbir b. Zeyd'den bahsederken onun İbn Abbâs, İbn Ömer, İbn Zübeyir gibi sahâbilerden rivayet ettiğini aktarmakta ve Amr b. Dinar'ın Atâ'dan rivayet ettiğine göre İbn Abbâs'ın Câbir hakkında "*Basra ehli Allah'ın kitabı konusunda Câbir'e gitse onun ilmi onlara yeterdi*" dediğini zikretmektedir.⁶⁶ İbn Âşûr meşhur tefsir eserinde Mekkî ve Medenî surelerin nüzulünün tertibi konusundaki üç rivayeti sayarken üçüncüsünün Câbir b. Zeyd'den olduğunu aktarmakta, sonrasında ise onun rivayetinin ancak İbn Abbâs'tan geleceğini belirtmektedir. İbn Âşûr'un bu tespiti Câbir b. Zeyd ile İbn Abbâs arasındaki sıkı hoca-öğrenci ilişkisini belirtmesi açısından önemlidir. Ayrıca İbn Âşûr, Ca'birî'nin *Takrîbu'l-Me'mûl* adlı manzumesinde bu görüşe dayandığını ve Suyûtî'nin *İtkân* eserinde bu görüşü zikrettiğini söyledikten sonra kendi tefsirinde de bu görüşü benimsediğini belirtmektedir.⁶⁷

İbn Teymiye tefsir usulüne mukaddime olarak yazdığı risalesinde tefsiri en iyi bilenlerin Mekke ehli olduğunu, zira onların İbn Abbâs'ın arkadaşları/öğrencileri olduğunu aktarmakta ve bu isimlerin içerisinde Ebû Şa'sâ'yı yani Câbir b. Zeyd'i de zikretmektedir.⁶⁸ Yahya Bekkûş ise Câbir b. Zeyd'in bir tefsir âlimi olmasının yanında kıraat sahiplerinden de birisi olduğunu iddia etmekte ve onun fihhına dair kaleme aldığı kitabında Câbir b. Zeyd'den tefsirle alakalı kırk bir tane mesele aktarmaktadır.⁶⁹ İbâdî kitaplarının yanı sıra diğer mezhep kitaplarını da tarayarak Câbir b. Zeyd'e ait rivayetleri derleyen Bulurvah ise kendi eserinde Câbir'den tefsir ve ulûmu'l-Kur'ân'a dair yüz yetmiş beş farklı rivayet aktarmaktadır.⁷⁰ Câbir b. Zeyd'in gerek müfessir sahâbîlerden birisi olan İbn Abbâs gibi âlimlere öğrencilik yapması gerek diğer müfessirlerin onun hakkındaki hüsn-ü şahadetleri gerekse de tefsir ve ulûmu'l-Kur'ân konularında ondan

⁶⁵ Ebu'l-Fadl Şihâbuddin Mahmud el-Alûsî, *Râhu'l-meânî fi Tefsiri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-seb'i'l-mesânî* (Beirut/Lübnan: Dâru'l-İhyâi-t-Turâsi'l-Arabî, ts.), 29/115.

⁶⁶ İbn Hacer el-Askalânî, *Kitâbu Tehzîbi't-Tehzîb*, 2/34.

⁶⁷ Muhammed b. Tahir b. Aşûr, *Tefsîru't-tahrîri ve't-tenvîr* (Tunus: ed-Dâru't-Tûnusîyye ve ed-Dâru'l-Cemâhîriyye, ts.), 1/90.

⁶⁸ Takiyyüddin Ahmed İbn Teymiye, *Mukaddime fi usûli't-Tefsîr* (Lübnan: Dâru'l-Mektebi'l-Hayat, ts.), 24.

⁶⁹ Bekkûş, *Fıkhul-İmâm Câbir b. Zeyd*, 42.

⁷⁰ Bulurvah, *Mevsûatu âsâri'l-İmâm Câbir b. Zeyd el-fikhiyye*, 1/203-298.

aktarılan rivayetler, bizi onun tefsir ilmindeki konumu hakkında daha fazla konuşmaktan müstağni kılmaktadır.

5.2. Hadis İlmindeki Yeri

Câbir b. Zeyd hadis ilminde Basra'daki âlimler arasında önemli bir konuma sahiptir. İbâdî kitaplarının yanında Sünnî tabakât müellifleri tarafından adalet ve zapt sahibi olarak zikredilen Câbir'in hadis rivayetleri aynı zamanda senedinin âlî ve sahîh oluşu ile bilinmekteydi. Câbir'in Sünnî müellifler yanındaki konumunu aktaran rivayetleri yukarıda zikrettiğimiz için burada tekrarlamayacağız. Onun senedinin âlî ve sahîh oluşuna gelince *Müsned* üzerine doktora çalışması yapan Özdemir'e göre *Müsned*'deki rivayetlerin ekseriyeti İbn Abbâs, Câbir b. Zeyd ve Ebû Ubeyde kanalıyla aktarılmış ve bu senetteki râvîler altın silsile olarak kabul edilmiştir.⁷¹

Câbir b. Zeyd sahâbeden birçok hadis ezberlemiş ve bunları kendisinden sonra gelenlere rivayet etmiştir. Bunun en sağlam delili İbâdîlerin mutemet hadis kitabı olan *Müsned*'in çoğunluğunu Câbir b. Zeyd'in sahâbeden aktardığı rivayetlerden oluşturmasıdır.⁷² İbâdîler tarafından imamları olarak kabul edilen Câbir'in rivayetlerinin onlara ait kitaplarda bulunduğunu zikretmek tek başına onun hadis alanındaki yerini göstermek açısından yeterli olmayabilir. Bu yüzden Sünnî müelliflerden onun rivayetlerini kitabına alanları zikretmek istiyoruz. Buhârî ve Müslim *Sahîh*lerinde, Tirmizî, Ebû Dâvûd, İbn Mace ve Nesâî *Sünen*lerinde, İmam Ahmed, Şâfiî ve Dârimî *Müsned*lerinde, Hâkim *Müstedrek*inde, Beyhâki *Sünen*inde, Taberani üç farklı *Mu'cem*inde, Darekutni *Sünen*inde, İbn Hibban ve İbn Huzeyme *Sahîh*lerinde ve diğer farklı hadis âlimleri kendi kitaplarında Câbir b. Zeyd'in rivayetlerine yer vermişlerdir. Bu kitapların her birinde geçen rivayetleri bulup göstermek çok uzun süreceği için ve çalışmanın asıl konusu bu olmadığı için sadece bu kitaplarda geçen bütün rivayetlerinin tahririnin yer aldığı kaynağa atıf yapmakla yetiniyoruz.⁷³ Ancak örnek kabîlinden olması için kütüb-ü sitte olarak meşhur olan altı hadis kitabında Câbir b. Zeyd'den aktarılan rivayetlerin sayısını ve nerelerde geçtiğini belirtmek istiyoruz. Câbir b. Zeyd'in Buhârî'de on sekiz,⁷⁴ Müslim'de

⁷¹ Ahmet Özdemir, *İbâdîyye'nin Ana Hadis Kaynağı Rebî' b. Habib'in Müsnedi* (Mardin: Şırnak Üniversitesi Yayınları, 2018), 337.

⁷² Savvâfi, *el-İmâm Câbir b. Zeyd el-Umânî ve eseruhû fi'd-da've*, 74.

⁷³ Salih b. Ahmed el-Bûsâidî, *Rivâyetü'l-hadis inde'l-İbâdîyye (dirâse mukârane)* (Mektebetü'l-Cilî'l-Vâid, 2000), 190-192.

⁷⁴ Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâil Buhârî, *el-Câmiu'l-musnedu's-sahîhu'l-muhtasar*, thk. Muhammed Zuhayr en-Nâsir (Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 1422), 1/60, 114, 117, 2/57, 176, 3/16, 30, 170, 4/96, 7/9, 11, 12, 45, 96, 144, 154.

altı,⁷⁵ Tirmizî’de altı,⁷⁶ Ebû Dâvûd’da beş,⁷⁷ İbn Mâce’de altı,⁷⁸ Nesâî’de on bir⁷⁹ tane rivayeti yer almaktadır.⁸⁰ Tabakât kitaplarının müellifleri tarafından söylenenler ve meşhur hadis kitaplarının hemen hepsinde Câbir b. Zeyd’e ait rivayetlerin bulunması, onun hadis ilmindeki yerini izahtan vareste hale getirmektedir.

5.3. Fıkıh İlmindeki Yeri

Câbir b. Zeyd hadis ve tefsir alanlarındaki konumunun yanında fıkıh alanında da yüksek bir konuma sahiptir. Aslında Câbir b. Zeyd’in henüz birinci asır sonlanmadan vefat ettiği düşünüldüğünde, o dönemki âlimlerin bu şekilde sınıflandırılmadığı ya da tek bir alanda âlim olmadıkları fark edilecektir. O dönemin tâbiîn âlimlerinden olan Câbir de hadis, fıkıh, tefsir gibi farklı alanların her birinde behresi bulunan bir şahsiyetti.

Rivayetlere göre Hasan Basrî sefere çıktığı zamana Basra’da insanlara Câbir b. Zeyd fetva verirdi.⁸¹ *Târihu’l-Kebîr*’de geçen bir rivayete göre ise Câbir, Abdullah b. Ömer’le karşılaşmış ve İbn Ömer ona “*Ey Câbir, sen Basra ehlinin fakihlerindensin, insanlara fetva veriyorsun. Fetva verirken ancak kitap ve sünnet ile fetva ver*” demiştir. Yine aynı kitapta geçen rivayete göre Amr, fetva konusunda Câbir b. Zeyd’den daha bilgili birisini görmediğini belirtmektedir.⁸² Şemmâhî’nin aktardığına göre İyâs b. Muâviye “*Basra’yı gördüm, içinde Câbir’den başka fetva veren yoktu*” demiştir.⁸³ Bu rivayetler Câbir’in fetva ehlinen olduğuna ve fetva verecek fikhî birikime sahip olduğuna işaret etmektedir.

⁷⁵ Ebû’l-Huseyn Muslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbü’rî Muslim, *el-Câmiu’s-sahîh*, thk. Heyet (Kahire: Dâru’t-Te’sîl, 2014), 2/444, 3/394, 4/24, 75.

⁷⁶ Ebû İsâ Muhammed b. İsâ Tirmizî, *es-Sünen*, thk. Heyet (Kahire: Dâru’t-Te’sîl, 2015), 1/ 316, 2/190, 194, 324, 373.

⁷⁷ Süleymân b. el-Eş’as es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd*, thk. Adil Muhammed Ammâr Abbâs (Kahire: Dâru’t-Te’sîl, 2015), 2/512, 3/208, 590, 4/47, 6/193.

⁷⁸ Ebû Abdullâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni İbn Mâce, *es-Sünen*, thk. Heyet (Kahire: Dâru’t-Te’sîl, 2015), 1/322, 485, 499, 2/309, 320, 3/160.

⁷⁹ Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şu’ayb el-Horâsânî Nesâî’î, *el-Müctebâ: es-Sünenü’s-suğrâ*, thk. Heyet (Kahire: Dâru’t-Te’sîl, 2012), 1/395, 2/83, 109, 217, 5/48, 49, 489, 490, 6/606, 7/229.

⁸⁰ Câbir b. Zeyd’in kütüb-ü sitte’deki rivayetleri burada zikredilen sayıdan daha fazla olabilir. Zira Câbir’in bazı rivayetlerinde ismi değil künyesi kullanılmaktadır. Ancak bizim amacımız Câbir’in bu kitaplarda kaç tane rivayeti olduğunu tespit etmek değil bilakis bu kitapların hepsinin ondan gelen rivayetlere yer verdiğini göstermektir. Bundan dolayı rivayet tespiti için genel bir tarama yapılmış, fazla detaya inilmemiştir.

⁸¹ İbn Hacer el-Askalânî, *Kitâbu Tehzîbi’t-Tehzîb*, 2/34.

⁸² Buhârî, *Kitâbu’t-Târihi’l-kebîr*, 2/204.

⁸³ Şemmâhî, *Kitâbu’s-Siyer*, 1/183.

Câbir b. Zeyd'e ait risalelerde birçok fikhî soru ve cevabın yer alması da bu durumu desteklemektedir.

Dercî'nî'nin aktardığına göre Haccâc'ın kâtibi Yezid b. Ebî Müslim, Câbir'in yakın arkadaşı idi. Bir gün onu Haccâc'ın yanına getirdi. Ona bazı sorular soran Haccâc onun ilmini beğenince “*Kimseyi sana tercih etmememiz lazım, hatta seni Müslümanlar arasında kadı yapalım*” dedi. Câbir ise bu görev için zayıf olduğunu söyleyerek görevden affını istedi.⁸⁴ Haccâc gibi sert bir kişiliğin beğenisini kazanması ve kendisine kadılık teklif edilmesi de onun bu alanda yetkin bir isim olduğunu göstermektedir.

İbn Sa'd Tabakât'ında Süfyan b. Amr'ın “*Ebû Şa'sâ'dan daha âlim kimseyi görmedim*” dediğini, Hammad b. Zeyd'in bir gün Eyyüb'e Câbir b. Zeyd'den bahsedildi ve onun ilmini çok beğendi dediğini aktarmaktadır. İbn Sa'd'ın Katâde'den aktardığına göre Câbir b. Zeyd hapiste iken hüsnanın⁸⁵ nasıl miras alacağına dair ondan fetva istediler. O ise “hem hapsedip hem de fetva mı istiyorsunuz” dedikten sonra “hangi taraftan idrarını yaptığına bakın” dedi.⁸⁶ Câbir b. Zeyd'in dönemin önemli isimlerinden Abdulmelik b. Mühelleb'e yazdığı cevâbî risalesinde talak, cariyeye, hayız, zekât gibi birçok farklı konuya cevap vermiş olması, o dönemde üst düzey isimlerin dahi Câbir'den fetva istediklerinin güzel bir örneğidir.⁸⁷ Umman ehlinin Câbir b. Zeyd'e mektup yazarak ezanı duymayan kimsenin Cuma namazına gelip gelmeyeceğine dair soru sorması⁸⁸ ise Câbir'in sadece Basra ehli nezdinde değil aynı zamanda aslî vatani olan Umman'da da muteber bir isim olduğunu göstermektedir.

Gerek Haccâc rivayeti gerek Abdulmelik b. Mühelleb rivayeti gerek diğer rivayetler Câbir'e fetva sorup onun ilmini beğenenlerin sadece avam tabakası olmadığını, bilakis gerek ilmî gerek siyasi anlamda üst tabakadan olan kimselerin de onun bilgisini takdir ve itiraf ettiğini göstermektedir.

Câbir b. Zeyd'in yaşadığı döneme baktığımızda bu dönemde henüz fikhî mezheplerinin oluşmadığını, fikhın devletten ve otoritelerden bağımsız şekilde mescitlerde ve halkalarda geliştiğini ve bu dönemde içtihadın özgürce yapıldığını görmekteyiz. Bu dönemde fikhî mezhepler henüz oluşmamış olsa dahi Rey medresesi ve Hicaz medresesi şeklinde iki farklı ekolün belirginleşmeye başladığını söyleyebiliriz. Câbir b. Zeyd için baktığımızda onun bu iki medreseden birine tam olarak tâbi olmadığını, ancak her iki ekolden de faydalandığını söylemek mümkün gözükmektedir. Onun hayatını Basra'da

⁸⁴ Dercî'nî, *Kitabu tabakâti'l-meşâyih bi'l-Mağrib*, 2/211.

⁸⁵ Çift cinsiyetli veya cinsiyeti belirsiz kimseler için kullanılan bir fikhî terimi.

⁸⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 179-180.

⁸⁷ *Resâilü'l-İmâm Câbir b. Zeyd*, 113-115.

⁸⁸ Savvâfi, *el-İmâm Câbir b. Zeyd el-Umânî ve eseruhû fi'd-da'Ve*, 79.

geçirmiş olması Irak'ta bulunan Rey medresesi ile olan yakınlığını ortaya koyarken İbn Abbâs'a uzun yıllar talebelik yapmış olması, hayatının bir yılını Hicaz bölgesinde kalıp oradaki âlimler ile sohbetle bulunarak geçirmesi, hadis râvîlerinden istifade etmesi⁸⁹ ve fırsat bulduğu her sene hacca gidip⁹⁰ orada gerek sahâbeden gerek tâbîinden birçok âlim ile karşılaşması onun Hicaz medresesi ile olan yakınlığını ortaya koymaktadır. Bu durumda Câbir b. Zeyd'in bu iki ekolden birisine tâbi olmadığını bilakis her iki ekolden de istifade ettiğini söylemek yerinde olacaktır.

İbâdî fıkıhına kaynaklık eden ve İbâdî fıkıhı alanında klasikleşmiş bazı eserlerde⁹¹ Câbir b. Zeyd'den ne kadar görüş aktarıldığı, ona ne kadar atıf yapıldığı bulunursa onun İbâdî fıkıhı içerisindeki konumuna dair bir tespit yapılabilir. Bu hususta aşağıdaki bilgilere ulaşılmıştır:

el-Câmiu's-Sahîh (Müsned), Rebî' b. Habîb (ö. 180/796): İbâdîlerce ana hadis kaynağı olarak kabul edilen ve onlar tarafından en sahih hadis kitabı olarak nitelendirilen bu eser, İbâdî fıkıhının birincil kaynaklarından birisidir.⁹² İbâdîlerin üçüncü imamı Rebî' b. Habîb tarafından kaleme alınan bu eserde toplam 742 rivayet bulunmaktadır. Bunların içinde Câbir'in öğrencisi Ebû Ubeyde vasıtasıyla aktarılan 646 rivayet bulunduğu⁹³ ve Ebû Ubeyde'nin bu rivayetlerin yüzde doksanından fazlasını Câbir'den aktardığı düşünülürse İbâdî fıkıhının birincil kaynaklarından birisi olan bu eserdeki rivayetlerin yarısından fazlasının Câbir vasıtasıyla bize ulaştığı görülebilir. Bu rivayetlerin fıkıh ağırlıklı olduğunu ve mezhep içerisindeki fikhî görüşlerin genelde bu rivayetlere dayandığını da ayrıca belirtmiş olalım.

el-Müdevvene, Ebû Gânim Bişr b. Gânim el-Horasânî (ö. 205/820): Müdevvene kitabı İbâdî fıkıhına ait erken dönem eserlerinden birisidir. Kitap, Ebû Ubeyde'ye yetişemeyen Ebû Gânim'in onun yedi öğrencisine sorduğu fikhî soru ve cevaplardan oluşmaktadır. Bu öğrenciler ise soruları genelde hocaları Ebû Ubeyde'ye ve onun hocası Câbir b. Zeyd'e atıfla cevaplamaktadırlar. Ebû Gânim'in bu eseri Eттаfeyyiş tarafından tahkik edilmiş eserin aslı *el-Müdevvenetü's-Suğra* olarak isimlendirilirken Eттаfeyyiş tarafından tahkiki yapılmış nüsha *el-Müdevvenetü'l-Kübra* olarak isimlendirilmiştir. Tahkik edilmiş nüsha üç ciltten oluşmakta ve asıl metne ziyade olarak iki tane ek içermektedir. Biz de

⁸⁹ Bekkûş, *Fıkhul-İmâm Câbir b. Zeyd*, 80.

⁹⁰ Dercîni, *Kitabu tabakâti'l-meşâyih bi'l-Mağrib*, 2/208.

⁹¹ İbâdî fıkıh literatürü hakkında detaylı bilgi için bkz. Göksün, *İbâdî Fıkıhının Tarihsel Gelişimi*, 86-174.

⁹² Fıkıh kitaplarının konu edildiği bir başlık altında hadis kitabına yer verilmesi garip karşılanabilir, ancak unutulmamalıdır ki bu eser İbâdî fıkıhı için en önemli kaynaklardan biri olup bu kitapta geçen birçok rivayet aynı zamanda fetva olarak kullanılmaktadır. Bu kitapta Câbir'den aktarılan rivayetler İbâdîler için aynı zamanda birer fikhî görüş olarak telakki edilmektedir.

⁹³ Özdemir, *İbâdîyye'nin Ana Hadis Kaynağı Rebî' b. Habîb'in Müsnedi*, 176.

çalışmamızda bu tahkikli nüshayı esas alarak tarama yaptık ve Câbir'den gelen görüş ve rivayetlere ilk ciltte otuz altı,⁹⁴ ikinci ciltte elli üç,⁹⁵ üçüncü ciltte yüz doksan bir⁹⁶ olmak üzere toplamda iki yüz seksen kez atıf yapıldığını tespit ettik. Gerek kitabın müellifinin gerek onun sorular sorduğu kimselerin Câbir'e yetişemedikleri düşünüldüğünde bu atıfların kıymeti daha da artacaktır.

Kitâbu'z-Ziyâ, Ebu'l-Münzir Seleme b. Müslim el-Avtebî⁹⁷: İbâdî fıkhında kaleme alınmış en eski ansiklopedik eserlerden birisi olan *Kitâbu'z-Ziyâ*, İbâdî literatürünün şeriatın konularını bir arada alışının klasik örneklerinden birisidir. Zira kitap, fikhî konuların yanında usûlî ve itikâdî konulara da yer vermektedir. Bunun yanında Arap dili konularına da değinmekte ve dilsel tahliller yapmaktadır. Müellif bu eserde kendi mezhebinin görüşlerini zikretmekle kalmamış, diğer mezhep görüşlerine de yer vermiştir. Ayrıca görüşlerin delillerine yer vermiş ve bunları inceleyerek değerlendirmeler yapmıştır.

Eserin tahkiki için yazılan giriş kısmında Câbir b. Zeyd mezhebinin kurucularının ilki olarak zikredilmektedir.⁹⁸ Bunun yanında aslında yirmi üç cüz olan ancak yirmi cilt olarak basılan bu eserde Câbir b. Zeyd'e toplamda üç yüz seksen dört defa atıf yapılmıştır.⁹⁹

⁹⁴ Ebû Gânim Bısr b. Gânim El-Horasânî, *el-Müdevvenetü'l-kübra* (Umman Sultanlığı: Vizâratü't-Türâsi ve's-Sekâfe, 2008), 1/126, 130, 134, 175, 184, 193, 205, 251, 257, 267, 268, 271, 286, 294, 296, 297, 301, 312, 341, 345, 362, 393, 397, 402, 403, 409, 416, 424, 441, 443, 450, 465, 466, 490, 537, 612.

⁹⁵ Ebû Gânim, *el-Müdevvenetü'l-kübra*, 2/12, 21, 34, 58, 62, 88, 92, 93, 98, 100, 102, 104, 106, 108, 157, 158, 165, 167, 205, 207, 210, 227 (2), 237, 244, 258, 281, 282, 288, 302, 307, 308, 323, 325, 332, 339, 339, 340, 350 (2), 363, 377, 378 (2), 379 (2), 393, 395, 398, 400, 407, 447.

⁹⁶ Ebû Gânim, *el-Müdevvenetü'l-kübra*, 3/19, 28, 32, 48, 58, 73, 78 (2), 87, 96, 97, 109, 150, 151, 152, 159, 164, 168 (2), 169, 175, 192 (2), 208, 209, 210, 277, 282, 310, 364, 366 (2), 367 (2), 371 (2), 372 (2), 374, 375, 377 (3), 379 (2), 380, 381 (3), 382 (4), 383, 385, 387 (2), 388 (2), 389, 390 (2), 391 (4), 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400 (3), 401 (3), 402 (3), 406 (2), 407, 408, 410 (2), 414, 416 (2), 417 (3), 418 (2), 420 (2), 422 (3), 423 (4), 424 (5), 425 (4), 426 (2), 428 (3), 430, 431 (2), 433, 434 (3), 436, 438, 439 (3), 440 (2), 441 (4), 442, 444, 446 (2), 447, 451, 453, 454, 455, 456 (2), 458 (2), 460 (2), 463 (2), 464 (4), 467 (3), 468, 469 (2), 470, 471 (2), 472, 475, 476 (2), 477, 481, 485 (2), 486, 487, 489 (2), 493, 494, 495, 496 (3), 497, 498, 499, 500.

⁹⁷ Avtebî'nin vefat tarihi ihtilafli olduğu için belirtmedik.

⁹⁸ Ebu'l-Müslim Seleme b. Müslim Avtebî, *Kitâbu'z-Ziyâ*, thk. El-Hac Süleyman b. İbrahim Babziz el-Ver-calânî, Davud b. Ömer Babziz el-Ver-calânî (Umman Sultanlığı: Vizâratü'l-Evkaf ve'ş-Şuûni'd-Diniyye, 2015), 1/13

⁹⁹ Avtebî, *Kitâbu'z-Ziyâ*, 1/216, 221, 315, 316 (2), 324, 349, 355, 445 (2), 462, 567, 570, 2/205, 206 (2), 213, 279, 348, 3/48, 206 (4), 336, 405, 4/21 (3), 22 (2), 23 (6), 24 (3), 65, 67 (3), 78, 81, 96, 108, 113, 134, 171, 178, 184, 197, 200, 286, 299, 313, 435 (2), 438 (2), 439 (2), 440 (4), 441 (2), 454, 461 (3), 464 (2), 465 (2), 466 (2), 467 (3), 468, 469 (3), 487 (2), 488 (5), 493, 530, 612, 662, 670, 746, 796, 5/34, 59, 108, 140, 146, 151, 171, 173, 271, 276 (2), 277, 320, 330, 337, 351, 365, 375 (2), 376, 383, 489, 503, 6/14, 39, 48, 58, 99, 215, 263, 268, 271, 272, 275, 371, 416, 421, 429, 500, 527, 579, 602, 621, 635, 7/19, 44, 57, 59, 91, 112, 120, 121 (2), 122, 123 (2), 124 (2), 174,

el-Musannef, Ebû Bekir Ahmed b. Abdullah el-Kindî (ö.557): İbâdî fikhının meşhur eserlerinden birisi olan bu ansiklopedik eser, fikhın bütün konularına ve zaman zaman usûlî konulara yer vermektedir. Aslında kırk bir cüzden oluşan eser, son olarak yirmi dört cilt şeklinde basılmıştır. Konular, bab başlıkları altında mesele mesele ele alınarak incelenmiş, konu hakkındaki rivayetlere de yer verilmiştir. Kitabın mukaddime kısmında İbâdî fikh medresesinin Câbir b. Zeyd eliyle kurulmuş olduğu belirtilmiştir¹⁰⁰ ve bu medresenin imamının Câbir olduğu vurgulanmıştır.¹⁰¹ Kitabın tahkikli metni ve dipnotlarında ise Câbir b. Zeyd'e yüz altmış altı defa atıf yapıldığı tespit edilmiştir.¹⁰²

Fikhu'l-İmâm Câbir b. Zeyd (Yahya Muhammed Bekkûş) ve *Mevsâatu Âsâri'l-İmâm Câbir b. Zeyd el-fikhiyye* (İbrahim b. Ali b. Bulurvâh): Son olarak Câbir b. Zeyd'in fikhî rivayetlerini ve fetvalarını göstermesi açısından günümüzde yazılmış ve Câbir b. Zeyd'in fikhî rivayetlerini toplayan şu iki esere de atıf yapmak istiyoruz. Birinci kitap olan ve *Fikhu'l-İmâm Câbir b. Zeyd* ismini taşıyan bu derleme eserde Yahya Bekkûş, sekiz babda fıkha dair yaklaşık iki yüz elli mesele aktarır Câbir b. Zeyd'in bu meselelere ait fikhî görüş ve rivayetlerini belirtmektedir.¹⁰³ İkinci eser olan *Mevsâatu Âsâri'l-İmâm Câbir b. Zeyd el-fikhiyye* isimli derleme kitapta ise müellif Bulurvâh, Câbir b. Zeyd'den bin üç yüzden fazla fikhî rivayet ve görüş aktarmaktadır.¹⁰⁴ Bu bağlamda Câbir b. Zeyd'in kaleme aldığı risalelerde yüzden fazla fikhî soru ve cevap olduğunu da hatırlamak gerekir.

180, 199, 227, 248, 249, 274, 8/301, 323, 239, 330, 369 (2), 385, 392, 395 (2), 396, 415, 456, 496, 497, 500, 519, 521, 527, 9/73, 177, 202, 324, 373, 379, 403, 10/481, 489, 508 (2), 545, 546, 607, 11/24, 37, 85, 86, 127, 131, 132, 134, 140, 156, 172, 174, 202, 259, 263, 284, 287, 306, 328, 329, 340, 12/475, 482, 487, 491, 594, 612, 621, 631, 13/62, 81, 91, 112 (2), 179, 192, 202, 204, 206, 257 (2), 259, 283, 288, 299, 319, 320, 417, 427, 425, 440 (2), 441, 464, 14/52, 80, 84, 85, 88, 89, 90, 114, 129 (2), 146, 177, 178, 182, 234, 236, 256, 261, 274, 287, 291, 15/98, 101, 102, 106, 133, 264, 289, 349, 370, 372, 376, 402, 407, 421, 422, 429, 430, 439 (2), 446, 451, 460, 474, 475, 490, 491, 498, 16/17, 28, 41, 58, 63, 64, 67, 88, 89, 93, 94, 95, 100, 101, 103, 113, 165, 184, 213, 235, 236, 252 (2), 253, 256 (2), 258, 298, 344, 420, 453, 491, 17/135, 137, 194, 215, 304, 393, 18/188, 327, 19/103, 229, 235, 326, 333, 335, 350, 422, 20/243, 390, 21/41, 43, 209, 239, 461 (2), 483, 487, 22/245, 588.

¹⁰⁰ Ebû Bekir Ahmed b. Abdullah b. Musa el-Kindî, *el-Musannef* (Umman Sultanlığı: Vizaretü'l-Evkâf ve'-Ş-Şuûn ed-Diniyye, 2016), 1/12.

¹⁰¹ Kindî, *el-Musannef*, 1/12, 15.

¹⁰² Kindî, *el-Musannef*, 1/247, 269, 295, 2/62, 71, 97, 144, 163, 264, 322, 535, 744, 746, 3/18 (2), 22, 74, 102 (3), 103, 104, 115 (2), 154, 172 (2), 174, 180, 194, 196, 200, 228, 286, 304, 305, 325, 415, 416 (3), 488, 4/44, 140, 377, 430, 464, 546, 562, 618, 620, 5/20, 36, 94, 306, 408, 422, 554, 609, 657, 713, 6/122, 153, 169, 202, 228, 347, 433, 477, 503, 602, 606, 7/316, 528, 529, 532, 552, 553, 9/97, 10/83, 139, 325, 12/227, 14/98, 293, 378, 15/170, 16/373, 17/284, 296 (2), 305, 316, 396, 550, 565, 568, 579, 580, 636 (2), 18/24, 96 (2), 175, 184, 190, 229, 258, 272, 273, 321, 396, 401, 415 (2), 19/45, 80, 165, 166, 213, 257, 337, 398, 412, 441, 510, 575, 576, 20/328, 470, 497, 507, 538, 549 (2), 555, 561, 569, 571, 588, 608, 643, 756, 787, 793 (2), 794, 801, 21/125, 245, 271, 282, 283, 430, 472, 484, 633, 22/99, 220, 234, 269, 280, 284, 447, 23/23.

¹⁰³ Bkz. Bekkûş, *Fikhu'l-İmâm Câbir b. Zeyd*, 133-548.

¹⁰⁴ Bkz. Bulurvah, *Mevsâatu âsâri'l-İmâm Câbir b. Zeyd el-fikhiyye*, 407-1214.

Mezkûr eserlerde Câbir b. Zeyd'den aktarılan görüşler ya da ona yapılan atıflar tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu sırada metinlerin yanında dipnotlara da müracaat edilmiştir. Zira Câbir kanalıyla rivayet edildiği için İbâdî kitaplarında yer bulan onlarca rivayet, bu kitaplarda isnadsız olarak zikredilmiş ve bunların Câbir kanalıyla geldiği tahkik sırasında dipnotlarda belirtilmiştir. Sadece metnin esas alınması durumunda mezhep kitaplarının Câbir'e gösterdiği ihtimamın bir kısmı görmezden gelinmiş olacaktı. İkinci bir nokta ise kitaplarda sadece Câbir olarak geçen isimlere dairdir. Bunların hangi Câbir olduğu belirtilmemiştir. Biz ise bu isimlerin Câbir b. Zeyd olduğuna dair bir emare bulduğumuzda bu atıfları da sayıya dâhil ettik. Örneğin rivayet Rebî' b. Habîb tarafından "Câbir dedi" şeklinde aktarılması, ya da rivayeti aktaran kişinin Câbir'in öğrencisi Ebû Ubeyde olması veya rivayetin İbn Abbâs'a dayanması gibi durumlarda mutlak olarak geçen Câbir ismini Câbir b. Zeyd'in hanesine dâhil ederek hesapladık. Çünkü Ebû Ubeyde, Câbir b. Zeyd ve İbn Abbâs'tan oluşan isnad zinciri İbâdîlerce altın silsile olarak kabul edilmekte ve Rebî' b. Habîb'in *Müsned*'inde bu silsile ile aktarılmış onlarca rivayet bulunmaktadır. Bununla beraber zikrettiğimiz bu sayıların yüzde yüz doğru olduğunu iddia etmiyoruz. Nitekim Câbir, bu eserlerde kimi zaman sadece Câbir ismiyle kimi zaman Câbir b. Zeyd olarak kimi zaman ise Ebu's-Şa'sâ künyesi ile zikredilmektedir. Bizim amacımız Câbir'e yapılan atıfların sayısını nokta atışıyla hesaplamak değil, bilakis bu kitaplarda ona yüksek bir oranda atıf yapıldığını ispatlamaya çalışmaktır. Mevcut veriler ile bu amacın gerçekleştiğini düşünüyoruz.

Sonuç

Câbir b. Zeyd gerek Sünnîlerin gerek İbâdîlerin ilmî yeterliliğini ve adaletini kabul ettiği bir âlimdir. Sünnî tabakât kitapları ve İbâdî eserlerinde onun hakkında kullanılan olumlu ifadeler bu yargıyı desteklemektedir. Kendisine uzun yıllar öğrencilik yaptığı İbn Abbâs'ın onun hakkında söylediği ve iki mezhebin de kitaplarında nakledilen ifadeler aslında onun ilmî konumunu göstermesi açısından yeterlidir. Bunun yanında İbn Ömer'in onu Basra fakihî olarak görüp nasihatte bulunması, Hasan Basrî'nin olmadığı zamanlarda Basra ehline onun fetva vermesi, Enes b. Malik'in onun öldüğü gün yer yüzündekilerin en bilgisinin öldüğünü söylemesi ve onun hakkında söylenmiş yukarıda zikrettiğimiz diğer sözler onun bu ilmî konumuna daha da değer kazandırmaktadır.

Câbir b. Zeyd'in henüz hicretin üzerinden bir asır geçmeden vefat ettiği düşünüldüğünde o dönemde henüz ilimlerin birbirinden tam olarak ayrışmadığı anlaşılacaktır. Nitekim Câbir'in ilmi de tek bir alanla sınırlı kalmamış, bilakis o hadis, tefsir ve fıkıh gibi ilimlerin her birinde belli bir seviyeye gelmiş, özellikle fıkıh alanında ondan aktarılan rivayetler büyük bir yekûn tutacak miktara ulaşmıştır. Câbir b. Zeyd'in Sünnî mi İbâdî mi olduğundan sarfınazar ederek İbâdî fıkıh kitaplarını incelediğimizde

İbâdîlerin onu fikhî anlamda yüksek bir mertebeye yerleştirdikleri kolayca anlaşılacaktır. Zira mezkûr eserlerde Câbir'e yüzlerce kez atıf yapılmış, onun görüş ve fetvaları aktarılmış ve ondan aktarılan hadis rivayetleri fikhî görüşlerin doğruluğunu ispat sadedinde kullanılmıştır. Bunun yanında modern dönemde klasik eserlere yapılan tahkik çalışmalarının mukaddimelerinde onun İbâdî fıkıh medresesinin kurucusu olduğu özellikle vurgulanmıştır. Câbir b. Zeyd'i mezhebin kurucusu olarak kabul eden gerek klasik dönem gerek modern dönem İbâdî müellifleri onu aynı zamanda İbâdî fıkının kurucusu olarak da kabul etmektedirler. Çünkü İbâdiye mezhebi sırf itikadî bir mezhep olmayıp aynı zamanda fikhî bir mezheptir. Sonuç olarak baktığımızda Câbir b. Zeyd ister Sünnî olsun ister İbâdî olsun onun İbâdî fikhî tarafından hiçbir Sünnî mezhepte olmadığı kadar dikkate alındığı ve onlar için hayati önemi haiz bir konumda kabul edildiği aşikârdır. İbâdî fikhına kaynaklık eden görüşlerin Câbir ya da Ebû Ubeyde'den geldiği, Ebû Ubeyde'nin ise zaten Câbir'in öğrencisi olup ondan sonra yaşadığı göz önüne alındığında Câbir'in İbâdî fikhî için kurucu bir role sahip olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca Câbir'den aktarılan görüşlerin ve ona yapılan atıfların sayısı diğer mezhep imamları ile karşılaştırılırken onun diğer imamlara nispeten erken bir dönemde yaşadığı, ondan bize müstakil bir kitabın ulaşmadığı ve onun görüşlerini bize aktaran İbâdî hareketinin tarih boyunca birçok baskıya maruz kaldığının unutulmaması gerekmektedir.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur./It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Çıkar Çatışması/Competing Interests: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder./The author declare that have no competing interests.

Finansman/Funding: Yazar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder./The author acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça

- Ağberî, İsmail b. Salih b. Hamdan. *el-Medhal ile'l-fikhî'l-İbâdî*. Umman Sultanlığı: Mektebetü'd-Dâmirî, 2013.
- Alûsî, Ebu'l-Fadl Şihâbuddin Mahmud. *Rûhu'l-meânî fi tefsiri'l-Kur'âni'l-azîm ve's-seb'i'l-mesânî*. Lübnan: Dâru'l-İhyâ'i-t-Turasi'l-Arabî, ts.
- Askalânî, Şihâbuddin Ahmed b. Ali b. Hacer. *Kitâbu Tehzîbi't-Tehzîb*. Dâru'l-Fikr, 1984.

- Ateş, Orhan. *İmâm Câbir b. Zeyd el-Ezdî el-Ummânî, Resâil Erken Dönem İbâzî Klasiği*. Ankara: Astana Yayınları, 2. Basım, 2021.
- Avtebî, Ebu'l-Müslim Seleme b. Müslim. *Kitâbu'z-Ziyâ*. thk. El-Hac Süleyman b. İbrahim Babziz el-Vercalânî - Davud b. Ömer Babziz el-Vercalânî. Umman Sultanlığı: Vizâratü'l-Evkaf ve's-Şuûni'd-Diniyye, 2015.
- Basrî, Rebî' b. Habîb b. Ömer el-Ezdî. *el-Câmiu's-sahîh (Müsnedü'r-Rebî')*. Umman Sultanlığı: Mektebetü Maskat, 1994.
- Bekkûş, Yahya Muhammed. *Fıkhü'l-İmam Câbir b. Zeyd*. Umman: Mektebetü'd-Dâmirî, 2014.
- Buhârî, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmâîl. *Kitâbu't-Târihi'l-kebîr*. Daru'l-Fikr, ts.
- Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmiu'l-musnedu's-sahîhu'l-muhtasar*. thk. Muhammed Zuheyr en-Nâsır. Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 1422.
- Bulurvah, İbrahim b. Ali. *Mevsûatu âsâri'l-İmam Câbir b. Zeyd el-fıkhiyye*. Umman Sultanlığı: Mektebetü Maskat, 2006.
- Bûsaîdî, Salih b. Ahmed. *Rivâyetü'l-hadis inde'l-İbâdiyye (Dirâse Mukârane)*. Mektebetü'l-Cîli'l-Vâid, 2000.
- Câbirî, Ferhat b. Ali. *el-İmam Câbir b. Zeyd*. Umman Sultanlığı: Mektebetü'd-Dâmirî, 2015.
- Câbirî, Ferhat b. Ali. *Resâilü'l-İmam Câbir b. Zeyd el-Ezdî*. Umman Sultanlığı: Mektebetü'd-Dâmirî, 2013.
- Çakan, İsmail Lütfi. "Câbir b. Zeyd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/537-538. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Dâğışî, Bedr b. Suud. *Tatavvuru't-teşrî'l-fikhî fi Umân hatte'l-karnî's-sâlisi'l-hicrî, a'malü nedveti tatavvuru'l-ulûmu'l-fıkhiyye, et-tedvînu'l fikhî el-İmam Muhammed b. Mahbûb nemüzeccen*. Umman Sultanlığı: Vizaretü'l-Evkâf ve's-Şuûn ed-Diniyye, 4. Basım, 2012.
- Dercînî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Said. *Kitabu Tabakâti'l-meşâyih bi'l-Mağrib*. II Cilt. Cezayir: Matbaatu'l-Ba's, 1992.
- Ebû Davud, Sami Sakr İd. *el-İmâm Câbir b. Zeyd el-Ezdî ve eseruhû fi'l-hayâti'l-fikriyye ve's-siyâsiyye*. Ürdün: Matâbiu'n-Nahda, 2000.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî. *Sünenu Ebî Dâvûd*. thk. Adil Muhammed Ammâr Abbâs. Kahire: Dâru't-Te'sîl, 2015.
- Ferâhîdî, Rebî' b. Habîb. *el-Câmiu's-sahîh*. Umman Sultanlığı: Vizaretü'l-Evkâf ve's-Şuûn ed-Diniyye, 2011.
- Göksün, Ahmet Faruk. *İbâdî Fıkıhının Tarihsel Gelişimi (Umman Örneği)*. İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Horasânî, Ebû Gânim Bîşr b. Gânim. *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*. Umman Sultanlığı: Vizâratü't-Türâsi ve's-Sekâfe, 2008.

- Halîfât, İvaz Muhammed. *Neş'etü'l-hareketi'l-îbâdiyye*. Amman: Matâbiu Dâri's-Şa'ib, 1978.
- Hârisî, Sâlim b. Hamed b. Süleyman. *el-Ukûdu'l-fiddiyye fi usulî'l-îbâdiyye*. Umman Sultanlığı: Vizâratü't-Türâsi ve's-Sekâfe, 2. Basım, 2017.
- Hârisiyye, Zeyyâne binti Halfân. *el-îmâm Câbir b. Zeyd ve te'sîsühü'l-fikri'l-îbâdî*. Umman Sultanlığı: Mektebetü'l-Cîli'l-Vâid, 2006.
- Harûsî, Said b. Halef. *Min cevâbâtî'l-îmâm Câbir b. Zeyd*. Umman Sultanlığı: Vizâratü't-Türâsi ve's-Sekâfe, 1984.
- Havârî, Muhammed b. Hamid. *el-îmâm Câbir b. Zeyd îmâmu'l-mezhebi'l-îbâdî*. Ürdün: Daru'z-Ziya, 2008.
- İbn Aşûr, Muhammed b. Tahir. *Tefsîru't-Tahrîr ve't-tenvîr*. Tunus: ed-Dâru't-Tûnusiyye ve ed-Dâru'l-Cemâhiriyye, ts.
- İbn Mâce, Ebû Abdullâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *es-Sünen*. thk. Heyet. Kahire: Dâru't-Te'sîl, 2015.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. Lübnan: Dâru Beyrut, 1985.
- İbn Teymiyye, Takiyyüddin Ahmed. *Mukaddime fi usûli't-tefsîr*. Lübnan: Dâru'l-Mektebi'l-Hayat, ts.
- Kannûbî, Said b. Mebrûk. *el-îmam Rebî' b. Habib, mekânâtüh ve Müsnedüh*. Umman Sultanlığı: Mektebetü'd-Dâmirî, 1995.
- Kindî, Ebû Bekir Ahmed b. Abdullah b. Musa. *el-Musanef*. 4 Cilt. Umman Sultanlığı: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûn ed-Diniyye, 2016.
- Muammer, Ali Yahya. *el-îbâdiyye fi mevkebi't-târîh*. Umman Sultanlığı: Mektebetü'd-Dâmirî, 3. Basım, 2008.
- Muammer, Ali Yahya. *el-îbâdiyye mezheb îslamî mu'tedil*. Umman Sultanlığı: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûn ed-Diniyye, 2. Basım, ts.
- Muslim, Ebû'l-Huseyn Muslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nîsâbü'rî. *el-Câmiu's-sahîh*. thk. Heyet. Kahire: Dâru't-Te'sîl, 2014.
- Nâmî, Amr Halife. *Dirasât ani'l-îbâdiyye*. çev. Mîhâil Hûrî. Lübnan: Dâru'l-Garbi'l-İslamî, 2012.
- Nâmî, Amr Halife. *Resâilü'l-îmâm Câbir b. Zeyd*. Libya: Daru'd-Da'Ve, 2018.
- İsa Nehrevân, *Fetvalar îmâm Câbir b. Zeyd el-Ezdî*, İstanbul: SD Yayınevi, 2018.
- Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şu'ayb el-Horâsânî. *el-Müctebâ: es-Sünenü's-suğrâ*. thk. Heyet. Kahire: Dâru't-Te'sîl, 2012.
- Özdemir, Ahmet. *îbâdiyye'nin Ana Hadis Kaynağı Rebî' b. Habib'in Müsnedi*. Mardin: Şırnak Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Râşidî, Mübarek b. Abdullah b. Câbir. *el-îmâm Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme et-Temîmî ve fikihuh*. Umman Sultanlığı: Matâbiü'l-Vefa, 1993.

- Sa'dî, Fehd b. Ali b. Hâşil. *Mu'cemu'l-fukahâ ve'l-mütekellimîne'l-İbâdîyye, (kısmü'l-meşrik) mine'l-karni'l-evveli'l-hicrî ilâ bidâyeti'l-karni'l-hâmîs aşere'l-hicrî*. 2 Cilt. Umman Sultanlığı: Mektebetü Maskat, 2008.
- Sâlimî, Nureddin Abdullah b. Humeyd. *Tuhfetü'l-a'yân bi-sîreti ehli Umân*. Umman Sultanlığı: Mektebetü'l-İstikame, 2013.
- Savvâfî, Salih b. Ahmed. *el-İmâm Câbir b. Zeyd el-Umânî ve eseruhû fi'd-da've*. Umman Sultanlığı: Vizâratü't-Türâsi ve's-Sekâfe, 4. Basım, 2019.
- Siyâbî, Ahmed b. Suud. *el-Medhal ile'l-mezhebi'l-İbâdî*. Umman: Mektebetü'd-Dâmirî, 2019.
- Siyâbî, Sâlim b. Hammud b. Şamis. *İzâletü'l-va'sâ an etbâi Ebi's-Şa'sâ*. Kahire: Vizâratü't-Türâsi ve's-Sekâfe Saltanatu Uman, 1979.
- Sülün, Cevat. *Câbir b. Zeyd ve İbaziyye İçindeki Rolü*. Dicle: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Şehate, Abdullah Mahmud. *el-İmâm Câbir b. Zeyd ve muvâfakâtuhu'l-fikhiyye*. Mısır: Dâru Garîb, 2000.
- Şemmâhî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Osman Said b. Abdulvâhid. *Kitâbu's-Siyer*. Libya: Dâru'l-Medâri'l-İslâmî, 2009.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *es-Sünen*. thk. Heyet. Kahire: Dâru't-Te'sîl, 2015.
- Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaut, Me'mun Sâğirci. Lübnan: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 2014.